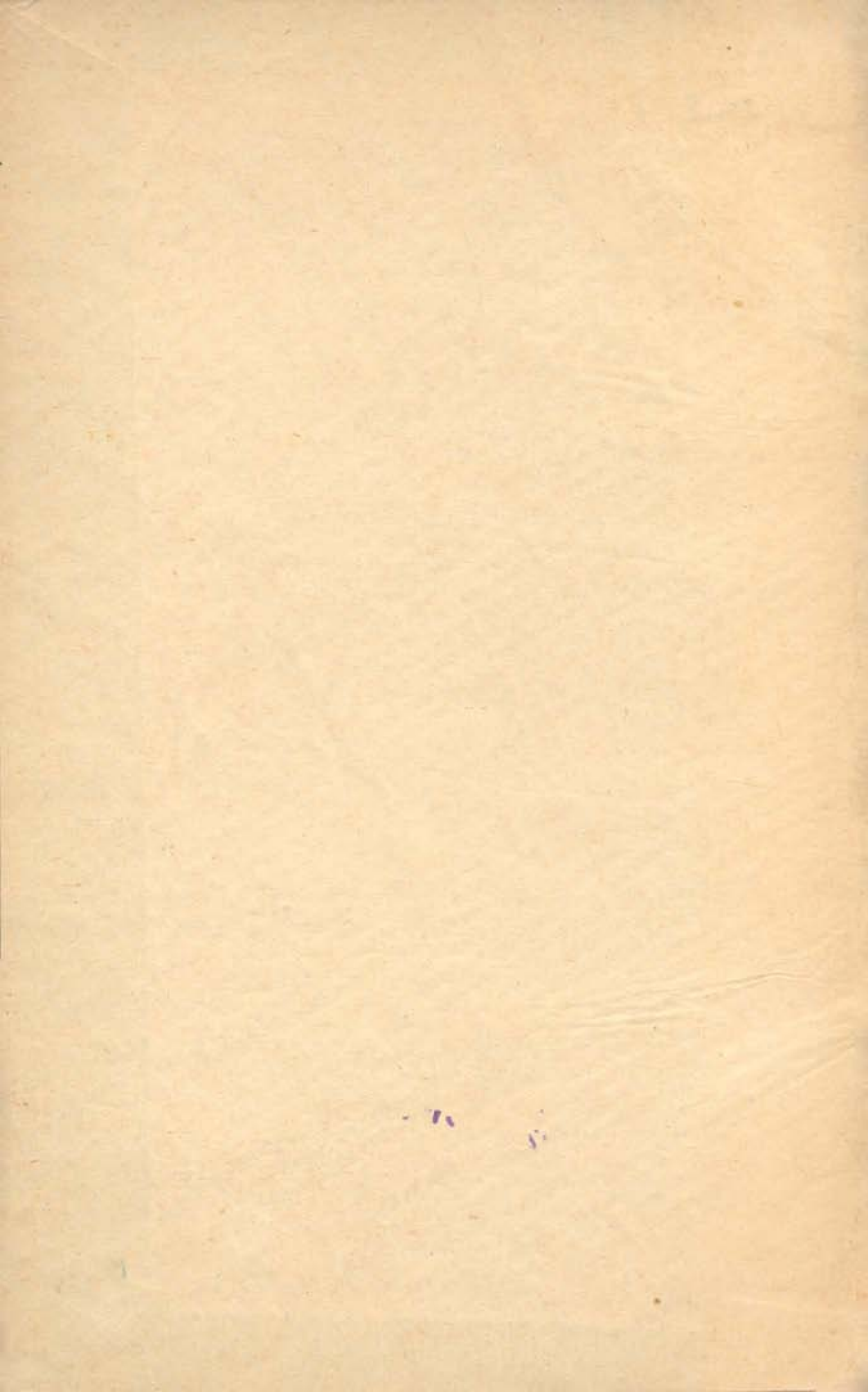

3. Уперынар
Тургунутигы Тургундо
Хитан 1913р.

9(47.925)
V-37

18 NOV 2011

ՊՐԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅ ԳԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

F.

ՀԱՅ ԲԱԿՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ԺԻՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՀԳ.

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ԺԱԳՈՒՄԸ

Ա.

ՀԱՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ՃԻՒՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Բ.

ՎՐԱԿԱՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ԺԱԳՈՒՄԸ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1913.

9(47.925)

Մ-37 պր.

Հ Ա Յ

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ԺԻՒՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԺԱՆՍԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՎ

ԳՐԵՑ

ՊՐՈՑ. ԴԿՏ. Յ. ՄԱՐԿՈՒԱՐՏ

ԳԵՐՄԱՆԵՐԷՆԷ ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. Մ. Հ Ա Պ Ո Ջ Ե Ա Ն

ՄԻՒԹ. ՈՒՆՏԷՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Ւ Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1913.

ՅԱՌԱԶԱԲԱՆ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ

Վրական ժամանակագրութիւնն ինչպէս եւ Վախտանգ իշխանին կազմած Բարդուածոյքը եւ շատ աւելի նսագոյն եղող համառօտեալ հայ Խմբագրութիւնը՝ բացայայտ կը ցուցնեն թէ, Վրաստան ժԲրդ դարէն յառաջ չսփազանց աղքատ էր պատմական գրութիւններով եւ վաւերագիրներով: Ժամանակագրութիւնը մինչեւ Թրդ դարու երկրորդ կէտը պատմական տեսակէտով ամբողջապէս անարժէք է. եւ այս անոր համար որ նսագոյն ժամանակներու իր աղքիւր կեղծ Մովսէս Խորենացին կը գործածէ: Հերակղի եւ անոր դաշնակցին Խարան Զիբղոյի ձեռնոր Տփղիսի գրաման եւ կոտորածին պատմութիւնը, որ իբրեւ առանձին գրութիւն մը յերեւան կու գայ ձեռագրաց մէջ, առանձնայատուկ նկարագիր մը կը կրէ, սակայն հաւանականաբար հայ քնագրէ մը թարգմանուած է: Իրական պատմական արժէք ունին միայն վկայաբանութիւնները, կենդեցական յիշատակարանները, բայց ամէնէն աւելի Ժողովոց վաւերագիրներն, եթէ կան: Տփղիս լոյս տեսնող «Сборникъ Матеріаловъ для описанія нравственности и племенъ Кавказа»ն թէեւ հրատարակութեամբ այն վկայաբանական եւ պատմական քնագրաց, որ Վրական ժամանակագրութիւնը կազմելու աղքիւր եղած են՝ մեծապէս գնահատելի է, սակայն, դժբախտաբար այս հաւաքածոյքը շատ դժուարամատչելի է եւ ասկէ զատ ոռւտերէն լեզուաւ խմբագրուած է: Վրացիք եթէ կը բաղձան որ գիտնական աշխարհն իրենց քաղաքակրթական ձգտումներուն ընթացքին հետեւի աւելի լաւ կ'ընեն եթէ իրենց պատմական եւ ազգաբանական երկերն արեւմտեան ներպական լեզուաւ մը յօրինեն եւ ոչ գիրենք մ'ընող ազգին լեզուաւը: Տարաբախտաբար հայ ժամանակագիրներն ալ, իրենց դրացիներուն Աղուա-

նից եւ Վրաց մասին տեղեկութիւններ տալու մէջ շատ կծծի նն: Ինծի մատչելի աղբիւրներէն Վրաստանի նսագոյն պատմութիւնէն ինչ որ կարելի է քովէ քով քերել, ըրած եմ դեռ անտիպ երկով մը «Պատմութիւն Տայ մասնական թագաւորութեան (Geschichte des armenischen Teilkönigreiches):

Ի մասնաւորի շատ քիչ ծանօթ է արաքական իշխանութեան ժամանակը. չկան ոչ Սեբէոս եպիսկոպոսին Հայոց Պատմութեան՝ որ Խոսրով Բ.էն եւ Մօքիկէն (590) մինչեւ Մուալիէ կը հասնի՝ եւ ոչ Ղեւոնդի Պատմութեան նման գրութիւններ արաքական լուծին ժամանակէն: Նոյն իսկ Ս. Աբոյ Տփղիսեցոյն թանկագին Վկայաբանութեան նման հատուածները ծերմակ ազուաներ են: Ասոր հակառակ Աբշիլ թագաւորին վկայաբանութիւնը ժամանակագրապէս եւ առարկայապէս բոլորովին խառնաշփոթ, եւ պատմական տեսակէտով անգործածելի զրոյց մըն է. սակայն անոր մէջ թլփատեալ անսպասի զաւակներուն սարսափի իշխանութիւնը՝ արիւնոտ ծիւաղի մը պէս՝ խոռովիչ պայծառութեամբ մը աչքի կը զարնէ:

Վրական պատմութեան՝ արաքական շրջանին մէջ սահմանաքար մըն է այս երկրին մէջ Տայ Բագրատունիներու մէկ ծրուդին նոր հարստութիւն մը հիմնելը: Սակայն այս նոյն իսկ տիեզերական պատմութեան տեսակէտով կարելոր դէպքիս ժամանակին եւ պարագաներու մասին անհաւատալի խառնաշփոթութիւն մը կը տիրէ աւանդութեան մէջ: Սյս պատճառաւ իմ քննութեանցս հաստատուն հիմ մը գտնելու համար նախ եւ առաջ՝ Վրաստանի Զ-Ըրդ դարու արտաքին պատմութեան վրայ ինչ որ անկասկածելի վկայութիւններէ կարելի էր ամփոփել, ի մի հաւաքեցի: Յետոյ Տայ Բագրատունեաց քննական ազգատախտակը կազմեցի Տայ եւ օտար աղբիւրներու հիման վրայ. իսկ համընթաց ծանօթութիւնները՝ միանգամայն առիթ ընծայեցին՝ բաւական պայծառութեամբ՝ թէեւ շատ համառօտիւ, Բագրատունի տան իշխանութեան յաջորդաքար զարգացումը մատնանիչ ընելու: Բագրեւանդի ծակատէն ետքը (772) Ղեւոնդ զմեզ կը թողու եւ Շապուհ Բագրատունւոյ գործոյն կորսուելովը յաջորդ ժամանակաշրջանին մէջ առանց առաջնորդի կը մսանք՝ ուստի եւ

պատշաճ տեսայ աւելի ընդարձակ բնել այդ մասը եւ ուրիշ ուղեցոյցի մը ի խնդիր ելլել: Գտայ այս ուղեցոյցը յայնժին սքանչելի իքն Վատի՛հ ալ Եաքուբիի, որուն Հայաստանի (այսինքն Կովկասեան երկիրներու) հայող հատուածներն այս նպատակաւ ալ առաջին անգամ լիակատար թարգմանեցի եւ ուրիշ արաբացի եւ հայ պատմագիրներէ օգտուելով մեկնութիւններով ձոխացուցի:

Հողը այսպէս պատրաստուելուն ետքը՝ Վարդան վարդապետին տեղեկութիւնն ինքնին ճշմարիտ լուսով մը պայծառացաւ եւ յայտնի եղաւ թէ հոս եւ այլ որոշ տեղեր Ստ. Ասողկի բով մեր առջեւ ունինք հատակոտորներ Եապուհի Բագրատունեաց պատմութենէն, որուն կորուստն անշափ աւաղելի է մեզի համար: Այսու կը ցուցուի Բագրատունեաց Վրաստան գաղթելուն ժամանակը եւ դարձեալ կարելի կ'ըլլայ ապացուցանել Կիւրապաղատ Ատրնեքսէ՛հ Կոյրին անձնաւորութիւնը, որ ժամանակագրութեան մէջ ցեղին գլուխը կը դրուի: Թրդ դարու առաջին երկու եռամասերուն համար յէականս պէտք ենք միայն Եաքուբիի տեղեկութիւններովը գո՛հ ըլլալ. ժամանակագրութեան շատ մը մանրավէպերն հիմայ միայն իրենց պատմական յօրինուածով երեւան կ'եւեն: Ապագայ ուսումնասիրութեանց համար օգտակար պիտի ըլլայ իմ այն տեղեկութիւնս թէ Հայոց եւ Արաբացոց ծանարք ազգանուան՝ Թրդ դարու մէջ Վրական Ռահի, Կահեթի եւ Մ'իծուլեթի (լեռնագաւառ) քացատրութիւններն կը համապատասխանեն (էջ 111 եւ 128): Ամէն քանէ յառաջ ստիպողական պէտք մըն է այս ժամանակիս վկայաբանութիւններն եւ սրբոց վարքերն արեւմտեան եւրոպական լեզուով մը ուսումնասիրելը:

Այս բնութեանս մէջ քաւական համարեցայ Վրական Բագրատունիները մինչեւ Ժրդ դարու վերջն հետապնդել: Գործս հրատարակուած էր նախ իմ „Osteuropäische Streifzüge“ (Leipzig 1903), էջ 391-465 գործոյ մէջ, քայց այժմ՝ շատ ընդարձակուած եւ սրբազրուած ձեւի մը մէջ հրատարակ կ'եւլէ հայերէն թարգմանութեամբ: Ուխտանէս յառաջընթացութիւններն հոս ամէնքն ալ՝ սկզբնագիրներուն վրայէն ուղղուած են՝ որոնք մնացած են Գիրք Թղթոցի մէջ, զոր այն ատեն

դեռ ձեռքիս տակ չունէի: Ամէնէն անկի կը ինդրեմ որ մտադրութեան աննուի Դիննիսիոս Տէլ-Մանրէ Կաթողիկոսին ժամանակագրութենէն քաղուած կարեւոր յառաջընթացիւնը: Բագրատունեաց ուրիշ մէկ ցեղին՝ Տարօնի իշխանութեան պատմութեան վրայ կը խօսիմ հատուածի մը մէջ, որ հիմայ «ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅՈՒ ՄԷՋ ԵՅՅ ԿԸ ԽԵՆԱՆԷ՝ «Հարաւայիկ Հայաստան եւ Տիգրիսի աղբերակուէքը յոյն եւ արարացի աշխարհագիրներու համեմատում»:

Քերէի, 6 Յունուար 1914:

ՊՐՈՓ. Դ.ԿՏ. ՄԵՐԿՈՒՆԸՐՏ

ՀԱՅԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆ ՈՒԹԵԱՆ Ս ԱՌԹԻՒ

Տոճմային պատմութեան քիչ ուսումնասիրուած մասերէն մին է Հայ Նախարարութեանց մասնական պատմութիւնը: Բազրատունեան տունը, թէ՛ եւ ի սկզբան ճայ պատմութեան մէջ լուռ դեր կատարած է՝ աւելի արքունական շրջանակի մէջ իբրեւ թագադիր, քայց յընթացս՝ մասնատրապէս արքունի տան անկումէն ետքը, իբրեւ բուն եւ վարչական կարողութեամբ օժտուած կրցաւ ստեղծել իրեն դիրք չանդէպ Մամիկոնեան տան, որ տակաւ առ տակաւ կը տուէր իր նախնական փառքէն, մանաւանդ 572ի՝ Վարդանի ապստամբութենէն եւ Հայկական սահմաններէն հեռանալէն ետքը: 483ին արդէն Մամիկոնեանք եւ Բազրատունիք դէմ առ դէմ են մին իբրեւ ճանուտէր եւ Սպարապետ՝ յանձին Վահանայ, եւ միւսը իբրեւ Մարզպան՝ յանձին Սահակայ ասպետի («Ազն եղիւ առ տէրն Բազրատունեաց Սահակ, զոր Հայք եւ զօրավարն Հայոց Վահան ի ժամանակին յայնմ մարզպան կարգէին Հայոց ասպետն Սահակ՝ զմարզպանութիւնն, եւ Վահան՝ զտէրութիւնն Մամիկոնէից եւ զսպարապետութիւնն Հայոց», 2, Փարս. 121): Է. դարէն ի վեր Բազրատունիք ազգային կեանքի մէջ — արարական շրջանին — արդէն իշխող ձայն ունէին. յաջորդ դարերուն երկրին մեծ մասին վարչութիւնն իրենց ձեռքն ունէին, նաև իբրեւ իշխանաց իշխան եւ ապա թագաւորական թագով պծնուած: Նոյնպէս իրենց տոհմական միւս ճիւղն դրացի վրական աշխարհին մէջ վայելց Նոյն յաջողութիւնը:

Այսպիսի կարեւոր դիրքով պայծառացած Նախարարութեան մը առաջին սկզբնաւորութիւնն իրեն

Նիւթ ընտրած է ուսուցչապետ Մարկուարտ այս գեղեցիկ ձեռնարկութեան մէջ, գրուած պատահական առթոյժ մը՝ իրենւ լուսարանութիւն մը եւ հրատարակուած հեղինակին «Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge» (Leipzig 1903) աշխատասիրութեան մէջ:

Այս աշխատութիւնը հետաքրքրական է յատկապէս այն տեսակէտով, որ քաղմահմուտ հեղինակը հաւաքած է հոս ի մի Բազրատունեան տան հայող նիւթերն՝ ըստ հայ, յոյն, վիր, արաքացի եւ ասորի աղբերաց եւ դասաւորած է զանոնք ժամանակագրօրէն եւ ցեղաբանօրէն:

Այսպէս ալ նկատուելու է աշխատութիւնս. ուստի թող չնկատէ հոն ընթերցողն ընդհանուր նկատողութիւններ Բազրատունի նախարարութեան դրից վրայ՝ հանդէպ միւս նախարարաց, կամ՝ անոնց գործունէութեան վրայ՝ ի նպաստ հայ քաղաքակրթութեան եւ այլն, որպիսի աշխատութիւն անշուշտ ուրիշ ծրագիր եւ յարմարագոյն ժամանակ կը պահանջէր. քան որ առիթ՝ կ'ընծայէր հեղինակին վերոյիշեալ երկը:

Հայերէն թարգմանութիւնս¹, որ կատարուած է հեղինակին բաղձանաց համաձայն, ճոխացած է քաղմաթիւ յաւելումներով՝ ինքնին հեղինակի ձեռքէն, զլիւսաւորաբար արաքական եւ ասորական աղբիւրներու հիման վրայ, որոնք թարգմանութեանս մէջ առնուած են այսպիսի ||...|| զծիկներու մէջ:

Ուսուցչապետն իւր հետազօտութեանց համար թէնւ ունեցած է աչաց առջեւ ազգային եւ օտար ամէն կարեւոր աղբերք, քայց, ինչպէս կը տեսնուի, ինչ ինչ մանր յիշատակարաններ եւ տեղիք, որոնք ցիր եւ վայրաժատին կը գտնուին այլ եւ այլ մատենագրական աշխատութեանց մէջ, անմատչելի մնացած են իրեն: Նոյնպէս իր ծանօթութեան շին հասած քանի մը կարեւոր ուսումնասիրութիւններ, ուր քննութեան առնուած են կարգ մը խնդիրներ, որոնք կը հային հոս շօշափուած նիւթոց: Յամբողջութիւն հեղինակին աշխատութեան՝ կը նշանակենք հոս հարեւանցի կերպով այս-

¹ Նախնաքար մաս առ մաս լոյս տեսած Հանդէս Անտրոյեայի մէջ 1912. էջ 333, 519, 712 եւ 1913, էջ 160, 210, 281, 463, 659:

պիսի տեղիքներէն կարելորները, յուսալով որ ասոնք ապագայ քննութեանց համար օգտակար կրնան ըլլալ, իրրիւ առ ձեռն պատրաստ հատորիս մէջ:

Հայ Բագրատունեաց նուիրուած են քացի հեղինակէն յիշատակուած աշխատութիւններէն նան՝ Ա. Գրեւ՝ Բագրատունեաց Բայրատութիւնն ի Հայաստաներէն ի Ռուս. министр. 1893, հտ. 290, նովմեր. էջ 51-139. Н. Thorpdschian, Die inneren Zustände von Armenien unter Ašot I., Halle 1904; Արլա՝ Politische und Kirchengeschichte Armeniens unter Ašot I. und Sembat I. nach armenischen, arabischen, syrischen und byzantinischen Quellen bearbeitet. Berlin 1905 (արտատպ. ի գրոց՝ Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen zu Berlin, VIII, Abt. II, S. 98-215): — Վրական Բագրատունեաց համար՝ М. Brosset, Histoire des Bagratides Géorgiens, d'après des auteurs arméniens et grées, jusqu' au commencement du XI s. ի թերթին՝ Bull. hist. phil. de l'Acad. de S. Péterbourg, t. I, 145-174, 177-208; Արատուպ. S. Pétersbourg, 1844, p. 76: — Վրաստանի Ջ-է դարուց քաղաքական եւ կրօնական հանգամանաց համար առանձին աշխատութիւն կարելի է ցոյց տալ՝ Հ. Ն. Ակիմեան՝ Կիրիոն Կաթողիկոս Վրաց, Վիեննա 1909, ուր ընդարձակօրէն նկատի առնուած են Սմբատ վրկանի մարզպանը (հմմտ. էջ 157-164), Մովսէս Արքայապետ կաթողիկոսունք (հմմտ. էջ 108-126, 149-157), Մովսէս Յուրտաւայ եպիսկոպոսն (էջ 197-220 եւ այլն): Նոյնպէս Գուգարաց «Աշուշայ» բղնջիններու մասին համեմատէ Հ. Ն. Ակիմեան՝ Աշուշայի կնիքը. Հանդէս Ամս. 1907, էջ 121-126, 296-300:

* * *

Էջ 3 եւ յջ. Հ. Ակիմեան ուշադիր ըրած է որ թղթոց Գրքի համաձայն Սմբատ՝ «Քչկան» որդին է. եւ իրեն եղբարք են Վրթանէս Քերդող եւ Գիգ Գաշտկարան (հմմտ. Հանդ. Ամս. 1910, էջ 8):

Էջ 5. Սերէոսի խօսքն (էջ 98) «Եղբայր իւր . . .» լաւ եւս է Հ. Ակիմեանի հետ Զրիստափոք կաթողիկոսի եղբոր մասին իմանալ, այլազգ կը պահանջուէր՝ եւ ընդ եղբայր Աոյուս:

Էջ 9-10. Սեք. 136 «Չմանուէլ զայնն առարինի որ էր աներ Սմբատայ Ասպետի որդւոյ Մեծին Սմբատայ» . չ. Ակինեան ուղղութեամբ կ'առաջարկէ կարդալ «. . . որ էր աներ Սմբատայ որդւոյ Ասպետի որդւոյ Սմբատայ» եւ այլն (Կիւրիոն, էջ 158, ծն. 4):

Էջ 10. Կերեւայ թէ այս Աշոտն է այն Աշոտ պատրիկն, որ խնդրած է Դաւիթ Բագրեւանդացի փիլիսոփայէն՝ Անաստաս Կաթողիկոսի օրով՝ Բանին մարդեղութեան վրայ ծառ մը. Տմմտ. Արարատ 1906, էջ 270:

Էջ 13. Սմբատայ մասին կարելի է յառաջ բերել թերեւս նաեւ Դաւիթ Դունցւոյ վարուց հետեւեալ տեղին. «Եւ հասեալ ի ժամանակս Սահակայ Կաթողիկոսի եւ Սմբատայ Բագրատունւոյ Հայոց իշխանի, յորում Տաճիկք տիրեալ ունէին զաշխարհս Հայոց, եւ առաջնորդ զօրուն որ ի Հայս՝ Աբղլայ անուն . . .» Հայապատում, Ա. 548:

Էջ 31 եւ յջ.: Թէոդորոս Ապիկուրայի մասին Տմմտ. Georg Graf, Die arabischen Schriften des Theodor Abū Qurra, Bischofs von Harrān (ca. 740–820). Paderborn 1910, յառաջարան: Թէոդորոս ունի նաեւ առանձին գիրք մը Լիբատոսի երկու քնուկեանց վրայ՝ ուղղուած ընդդէմ Հայոց. զոր արարեթէնէ յունարէն թարգմանած է Միքայէլ Սինկեղոս եւ Թ. դարուն սկիզբներն Երուսաղէմի Թովմաս պատրիարքն (հաւանականաբար հայերէն թարգմանութեամբ) խաւրած է ի Հայս (Տմմտ. Th. Abucarae opuseulla, IV. հրտ. Gretze: Opp. t. XV. առ Migne, Patrol. gr. XCVII, 1503–1522): Նոյնն կայ նաեւ վրացերէն թարգմանութեամբ (Տմմտ. Թուղթ երանկելոյն Թովմայի Երուսաղեմացոց հայրապետի ընդդէմ Հայոց. ձեռագիր ըստ Церетян, Полное собрание надписей Гелатского монастыря, տնի Древности восточныя. Труды восточной комиссії . . . t. I. Москва 1893, էջ 281: Դարձեալ Н. Маръ, Армауиъ, монгольское название Христляъ. Византийскій Временикъ, հտ. 12, 1906. էջ 8 եւ յջ.: Նանայի եւ Ապիկուրայի վիճարանութեան նկատմամբ ընդարձակ յիշատակարան մ'ունինք Նանայի Յովհաննու Աւետարանի Մեկնութեան հայերէն թարգմանութեան Յառաջարանին մէջ, որ աւժանօթ մասցած է հեղինակին:

Այս յառաջաբանը քանի մ'անգամ հրատարակուած է. առաջին անգամ շ. Չարբանաղեանէն՝ Մատենադարան թարգմ. նախնեաց. էջ 620-624. ապա՝ Հայաստում, Բ. 51-56. Мартъ, Аргаязъ, 11 եւ յՋ. (հայերէն՝ ռուսերէն թարգմանութեամբ). նոյնը կը գտնուի յաճախ ձեռագրաց մէջ. այսպէս մեր Մատ. Թ., 611, թղ. Յա: Հոս քաղուածաբար ի մէջ կը բերենք կարեւոր պատմական տեղիք.

«Եր ուն սարկաւագապետ գոլով՝ նանա անուանեալ, յոյժ հմուտ եւ վարժ ասորի դպրութեան, ստացող քոլորիցն առաքինութեանց, պարկեշտ վարուք. . . ուղղափառ հաւատոցն որ ի Քրիստոս. որ եւ յանդիմանեալ զոմս հերետիկոս, զայր պերճաբան եւ իմաստասէր, վանեալ հալածական ամէնէր յաշխարհէս Հայաստանեայց, որ երբեմս խոտորնակս ուսուցանէր՝ յերկուս բաժանելով զՔրիստոսի զանբաժ միաւորութիւնն, որ յետ անբակ եւ անշփոթ միաւորութեանն: . . . Զնա (զնանա) թախանձեալ մեծին Բագարատայ, որ ի տանէն Բագրատունեաց, այր յոյժ զքարճորագոյն ստացեալ զանուն, որ եւ պետ իշխանաց երբեմս ի բարբարոսաց ազգէն Հագարացոց անուանեալ. որպէս թէ այնու զնա առաւել պատուոյ արժանաւոր վարկուցեալ, զորոյ եւ զանցս անցիցն յիւրում տեղուջ փոքր ինչ յիշատակեսցուք»:

Բագարատ կը ինդրէ նանայէն Յովհաննու Աւետարանին մեկնութիւնը. եւ նա «չընդալայութեամբ երից ամաց՝ յաճեալ ընդ անապատս երկրին Միջագետաց . . . շարադրէ համառօտաբար ի բազմաց հաւաքելով, մի ըստ միոջէ ոճով զՄեկնութիւն Յովհաննեան սրբոյ աւետարանին, փոխաբերելով յասորական լեզուոյն ի հագարական լեզուն»:

Այս միջոցին (851) Բագարատ Բագրատունի Տարօնի իշխանը (Թովմ. Արժր. 107) «ըմբռնեալ լինէր ի հագարական ազգէն, եւ «ի վայր հողովեալ յաստուա-

նանա ժամանակ մը վերջը «ըմբռնեալ եղև, կը գրէ Յառաջաբանիս անձանօթ հեղինակն - ի մերում իսկ ժամանակի՝ ի հագարական ազգացն, վասն նախանձու որ ի նմանէ բազմափայլ վարդապետութեանն . . . զնի ի քանզ հանդերձ որդուովք իւրովք»։ (Հայաստանում, 54:)

ճային հաւատոցն զոր ունէր՝ զլորեցաւ ի վի՛ն անկանգ-
նելի կորստեանն՝ ուրանալով քրիստոնէութիւնը . թէեւ,
ինչպէս կը համբաւուի, կ'ըսէ թարգմանիչը . առ
երեւոյթս ուրացած:

«Յայնմ՝ ժամանակի ի ձեռն պատահման իմն՝
զանձ զրոցս հասեալ լինէր առ տէր Սմբատ Բագրա-
տունի, զոր ընկալեալ ինդութեամբ մեծաւ՝ հրամայէ
փութով ի Հագարացոցն ի հայկական վերաբերել լն-
գու ոչինչ ներելով իմոյ տկարութեանս . . . Եւ յետ
այսորիկ այսպէս եղելոյ՝ հասեալ լինի՝¹ զանձ զրոյս
այսորիկ առ Մարիամ Բագրատունի Սինեաց տիկին,
ի ձեռն Աշոտոյ հօր իւրոյ մեծ եւ երեւելի տեանն Բա-
գրատունւոյ՝ իշխանաց իշխանին: Իսկ երամեսլոյս
Սինեաց տիկնոջ փոյթ ի մտի եղեալ՝ վաղվաղակի
հրամայեաց արկիցս անգամ՝ փոխաբերել ի հայկական
լեզու², առաջնորդութեամբ վերին ինամոցն յարդարէ
համառօտաբար զաստուածային քարձրագոյն հաւատս,
վերագոյն ունելով ըստ իւրում՝ քաղցր եւ յոյժ գովելի
քարոյիցն . որ հասարակաբար ունէր առ ամենայն մար-
դիկ՝ զինամ սիրոյ սիրելի սուրբ մտացն, մանաւանդ
թէ միամիտ հաւատոցն որ ի Լրիստոս . պահպանեալ
լինի ի վերին ինամոցն անվորդով առ ի յօգնութիւն
չորից ուսանչաց: . . . Այլ եւ Սմբատ Բագրատունի եւ
Մարիմ՝ Սինեաց տիկին որ զգիրս սուրբս թարգմանել
հրամայեցին՝ զնոյն հայցեն յիշել:»

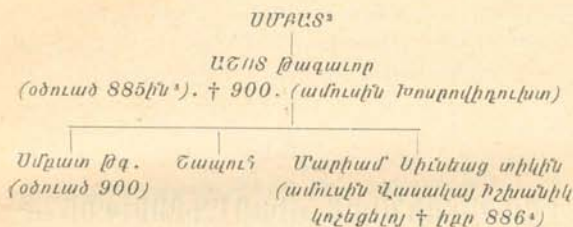
Դժբախտաբար այս կարեւոր Յիշատակարանիս
գրութեան ժամանակն չէ աւանդուած: Ինչպէս կը տես-
նուի յիշատակուած ղէպերը իբր 30 տարուան անջը-
պետ մը կ'ենթադրեն: Լաւ ծանօթ են մեզի Աշոտի,
Սմբատի եւ Մարեմայ անձնատրութիւնը, զորոնք վա-
նեվանի եկեղեցւոյն արձանագրութիւնն այսպէս կ'ամ-
փոփէ. «Յանուն Աստուծոյ ևս Շապուհ Բագրատունի՝

¹ Ապահովապէս 886էն ետքը . երբ վախճանած էր Վասակ սինի, Մարեմայ ամուսինը:

² Թէ ինչու երկիցս կը թարգմանուի՝ պատճառն չի տրուիր: Հաւանականաբար վերագոյն աւանդուած տեղեկութիւնը երկրորդ թարգմանիչը քաղած է առաջ-
նոյն նախաբանէն կամ վերջաբանէն . եւ որ ծանօթ
եղած կը թուի նաեւ Վարդանայ եւ Միս. Այրիվա-
նեցոյ:

Հայոց ասպարապետ, տերանց տէր, որդի Աշոտոյ Հայոց թագաւորի, ի ժամանակս Հայոց թագաւորի մեծին Սմբատայ՝ հարազատ եղբօր իմոյ, եւ վերադիտողի Հայոց հայրապետի տեսուն Յովհաննիսի . . . եւ մեծափափագ տենչանօք վերակացու եւ տեսուչ աննելով զբոյր իմ Մարիամ Սիւնեաց տիկին, յիմումս իշխանութեան ի Վանեւական տուն Աստուծոյ վիմատաշ կրփածովք . . . ի թուիս Հայոց ՅԺԲ (= 903)¹:

Այս հիմամբ կրնանք Բագրատունեաց տան Աշոտի զիծը կազմել այսպէս.

Միացնելով այս դոյզն ծանօթութիւններս ալ հեղինակին հաւաքած նիւթոց՝ կը յուսանք թէ հատորիս մէջ ամփոփուած կը ներկայանայ հայ բանասիրաց Բագրատունեան տան առաջին սկզբնաւորութեան համար հարուստ նիւթ մը, որ պիտի դիւրացընէ նոյն տան պատմութեան մասնական ուսումնասիրութիւնը:

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉԸ

¹ Ստեփ. Օրպէլ. 132-133: Հոս թաղուած է, կ'ըսէ Օրպէլ. 133, Սմբատ Բագրատունի:

² Ըսիկա կ'երեւայ 869ի արձանագրութեան մէջ յիշուածը. հմմտ. Կոստանեանց՝ վիմական տարեգիր. 3:

³ Օրպէլ. 128:

⁴ Օրպէլ. 123:

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
 ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ
 ԵՎ ԿՈՆՍՏԱՆՍՏԻՆՈՒԹՅԱՆ
 ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

Հ Ա Յ

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ՃԻԻՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՅԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՎ

Այս գիրքը պատկանում է
 Հայաստանի Գրադրական
 Կոմիտեի և Կոնստանստանու
 Կոմիտեի համատեղ հրատարակած
 գրքերի շարքին:

ԵՐԱՅԱՆ, 1914

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
 ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ
 ԵՎ ԿՈՆՍՏԱՆՍՏԻՆՈՒԹՅԱՆ
 ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

Հայ

ՎՐԱԿԵՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ԺԱԳՈՒՄԸ

Յետագայ ուսումնասիրութեանս լաւագոյն հասկացողութեան եւ Բագրատունեաց՝ Պարսից տէրութեան վերջին ժամանակներէն մինչեւ թագաւորութեան վերահաստատումը՝ Հայոց պատմութեան մէջ խաղացած նշանաւոր գերին լուսաւորմանը համար, օգտակար համարեցայ կանխաւ անոնց հին պատմութեան վրայ ակնարկ մը ձգել եւ այն՝ կարեւոր վկայութիւններով հաստատուած եւ քննադատութիւն ճշդուած՝ ճիշդագրութեան ձեւի տակ, որ Բիւզանդական պատմութեան ալ գուցէ կրնայ նպաստել: Ար յուսամ թէ կարեւոր բան մը աչքէս չէ վրիպած:

Վեցերորդ դարու վերջերէն յառաջ զարմանալի կերպով Բագրատունեաց վրայ շատ քիչ խօսք կ'ըլլայ Հայ պատմութեան մէջ: Իմ գիտցածիս համաձայն այդ զարմին մինչեւ այն ատեն յիշուած ներկայացուցիչներն հետեւեալներն են:

«Իշխանն թագակապ՝ իշխանութեանն ասպետութեան» կը յիշէ Ագաթանգեղոս (Վենետ. էջ 596) այն իշխաններու թուոյն մէջ, որոնք Ս. Գրիգորի ուղեկցեցան, երբ Աեսարիա կ'երթար ձեռնադրուելու: Նմանապէս Հայ «Թագադիր ուղեք» Տրդատ թագաւորին հետ կայսեր գացող աւագանւոյն դասին մէջն է (Ագաթ. 650): Երկու անգամն ալ Անգեղ տան եւ Մարզպետութեան իշխաններէն ետքը անմիջապէս կը կարգուի. տես իմ Eranšahr գործս, էջ 165 եւ յջ.:

Բաճարար Բագրատունի, Սանեսանի, Մագրթաց թագաւորին դէմ մղուած պատերազմին մէջ՝ վաշէ սպարապետին նիզակակիցներէն մին, Խոսրով Բ. ի ժամանակ. Փաւստ. Բուզ. Գ. գլ. Է. էջ 17:

Բաճարար մը (նոյնը), «Մեծ իշխանն սպարապետութեան», կը յիշուի այն իշխաններու հետ, որոնք Ներսէս կաթողիկոսի ուղեկից եղան, երբ ձեռնադրուելու կ'երթար Կեսարիա: Փաւստ. Գ. գլ. Գ. էջ 72. Ագաթանգեղոսի նման հոս ալ Մարդպետութեան մեծ իշխանէն՝ Հայր՝ անմիջապէս ետքը կու գայ Բագրատունին:

Մանուէլ Մամիկոնեան Պապ թագաւորի կրտսեր որդւոյն անչափահաս վաղարշակին հետ կ'ամուսնացընէ «զբուսար սուրբէն Բաճարարն» ի Սպեր գաւառէ, որ թագաւորքն թագակապքն է եւլ էին ի բնմէ ազգին թագաւորութեան արշակունց», Փաւստ. Է, գլ. ԽԳ (Ե. 382ին): Քանի որ Բաճարարով ցեղին անունն է որ կը կրկնուի միշտ, անձուկ առմամբ այս բոլոր իշխաններն ալ անանունն են: Որովհետեւ Փաւստոս ամենէն վերջը յիշուած Ասպետին՝ անուն մը չի տար. միւս կողմանէ սակայն այդ անձը առանց անուան չէր կրնար մնալ պատմութեան մէջ, կեղծ Մովսէս զայն կը մկրտէ յետնադարեան համանուն մարդպանին անուամբ՝ Սահմի (Գ. ԽԱ, էջ 231, ԽԳ. 234) եւ զայն Պարսկա-Հայաստանի թագաւոր Խոսրով Գ. ի սպարապետ կ'ընէ, Գ. ԽԳ—ԽԶ, ԾԱ.

Տէրոյ, իշխան Բագրատունեաց, Եղեշէ, էջ 160, հմմտ. 127, Ղ. Փարպեցի էջ 67 (ՏԻ. 1904):

Սահմի Ասպետ, Բագրատունեաց տէրը, ապրստամբած Հայերէն, Մամիկոնեանց իշխանէն եւ Հայոց սպարապետէն՝ վահանէն, 481ին մարդպանութեան իշխանութիւնը կ'ընդունի. Ղ. Փ. էջ 121, 122, 125—129, 134 եւ 482ին կ'իյնայ Ղ. էջ 135, 141:

Սյուրբէտի տաճար յԵրեւան կու դոյ այն ազնուականաց մէջ, որոնք եպիսկոպոսաց հետ ի միասին Բարգէն Աթոռիկոսի սինոդական նամակը հրատարակեցին Առաւօտի 18րդ տարին (506/7) Գիրք Թղթոց 42:

Ասոնցմէ զատ կարծեմ թէ Բագրատունիները կը յիշուին նաեւ 539ին. վասն զի *Ασπετιανοί*ներու (այսպէս կարգաւ *Ασπετιανοί*) հօր եւ բաղձնագամ ցեղովը, որ ինքզինքը ի սկզբան պատրաստ ցուցուց հռոմէական Սիտտաս զօրավարին միանալու (καὶ οἱ τὸ τῶν Ἀσπετιανῶν [կարգաւ Ἀσπετιανῶν] καλουμένων γένος, μέγα τε ὄν καὶ πολυάνθρωπον, προσχωρεῖν ἤθελε *Պրոկոպ. Pers. II, 3, p. 160, 7—9*), բայց վերջէն աշաղող միջագեպներով՝ Հռոմէացից թշնամւոյն կողմը ձգուեցաւ, միայն ասպետութեան իշխանութիւնը կրնայ հասկցուիլ, այսինքն Սպերի մէջ Բագրատունեաց ժառանգական իշխանութիւնը: Եւ թէ Սպեր դաւառը Բագրատունեաց գլխաւոր բերդին՝ Բարբերդի հետ, Զուսինիանու ժամանակ Հռոմայեցոց ձեռքն էր՝ բոլորովին բացայայտ կ'իմանանք *Պրոկոպիոսէն De aedif. III, 4, p. 253, 15*:

Զ. դարու պատմութեան ամենեւին հայ ազգիւր շունիւնք: Սերէոսի Պատմութեամբ, որ կը սկսի Արմիդդ Գ. ի գահընկեցութեամբը եւ Խոսրով Բ. ի գահակալութեամբը, վերստին լոյս կը ծագի պատմութեան մէջ: Տես ճիւղագրութիւնը:

1. Սմբատ Բագրատունի՝ կայսեր (Մորիկի) Թրակիայի համար սահմանուած 1000 սպառազէններ կը տանի, Սեր. 53. դաւադրութեան մը գլուխ յամի 590 *Theophyl. Sim. 3, 8, 6 (Συμπάσιος)*: Սեր. 54, հմմտ. *Lebeau-St. Martin 10, 284 յջ.*, ի սկզբան որդեգիր կայսեր՝ Ափրիկէ արտորուելու կը դատապարտուի, Սեր. 55. Խոսրով թագաւորէն վրկանից մարզպան կը կարգուի, Սեր. 59—62. կը նուաճէ Տապարաստանը, Սեր. 63, Խոս-

բովի ութերորդ տարին արքունիք կը կանչուի (596/97), Հայաստան կ'երթայ, Սեբ. 64, ութ տարի Արկանից մարզպանութիւն կ'ընէ:

Արքունիք կը կանչուի եւ Խորոզ-Շէն-Ճիւնուանուի, Քուշանաց գէմ կը ղըկուի եւ կը յաղթէ անոնց, սակայն իր բանակը կը ջախջախի թուրքերէն (615/16), Սեբ. 64—66: Սմբատ նոր բանակ մը կը գումարէ, Քուշանաց Հեփթաղեան թագաւորին կը յաղթէ եւ կ'աւերէ Տոխորոստայնը. գուռը կը հրաւիրուի, Սեբ. 66—68: Տէրութեան երրորդ նախարարն է, կը նախագահէ Տիգրիսի Սինոդին 615ին, Սեբ. 121, 123. Ստ. Ասողիկ էջ 95—6 (տպ. Ս. Պետր.): Կը մեռնի Խոսրովի 28րդ տարին (616/17), Սեբ. 68 եւ Գոգովիա գաւառին Գարիւնք գիւղը կը թաղուի:

2. Սեբ. 56:

3. Մատուռակ Խոսրովի (596ին), Սեբ. 63, Ջուրի-Շէն-Խորոզ տիրոջն կ'ընդունի 616/17, Սեբ. 67/8: Կաւատ Բ.էն Հայոց մարզպան կը կարգուի, Սեբ. 97, անհնազանդ կը մնայ Ատրպատականի իշխանին Խոռոխ-Որմզգի եւ անոր որդւոյն Ռոստոմի, նմանապէս Մժէժ Գնուսիին, Սեբ. 101/2: Ռոստոմի եղբոր Գարեքպետէն՝ իր որդիներովը՝ Տարօն կը փախչի եւ անկէ առ կայսր ի Կոստանդինուպոլիս, Հերակղի գէմ կը դաւաճանէ 635ին եւ Ափրիկէ կ'արքայութիւն, Սեբ. 102: Հերակղ մահուրէն յառաջ կ'երգուրնցնէ իր որդին՝ որ ետ կանչէ Ասպետը եւ իւր նախկին աստիճանին մէջ հաստատէ, Սեբ. 108 (641ին), Կոստանդին Հերակղի եղբորորդին՝ Թէոդորոս Ռշտունուոյ աղաչանաց վրայ կը կատարէ զայս, Սեբ. 114: Նախկին աստիճանին մէջ կը հաստատուի 645/46, Տպ.ը կը փախչի, Սեբ. 115, Կիւրապաղատ եւ իշխան Հայոց կ'անուանուի, բայց դեռ տուչութիւնը չկատարուած կը մեռնի եւ Գարիւնքի մէջ կը թաղուի հօրը պէս, Սեբ. 116:

4. Սեբ. 98. Քրիստափոր կաթուղիկոսը «բաղում խոսվութիւն յուզեաց եւ արկ սուր ի մէջ ընդ Ասպետ (Վարազտիրոյ) եւ ընդ եղբայր իւր շարախօսութեամբ», : Այս եղբայրը շի կրնար նոյնացուիլ Սմբատ Ասպետի՝ մեծ Սմբատ Խոսրով-Շնումնի որդւոյն եւ Մանուէլ Մագիստրոսի փեսային հետ, Սեբ. 136, որ ճշգագոյնս Սմբատ Խոսրով-Շնումնի թոռ նկատուելու էր, տես թ. 6 : Գուցէ սակայն կրնայ նոյնացուիլ Վարազ-Սահակայ՝ Սմբատ Բագրատունւոյ Տօրը հետ, Սեբ. 117, տես թ. 5 :

5. Երբ Իսմայէլացիք 643ին Արծափք բերդը պաշարեցին, բերդարգելները Գարիւնը Սմբատ Բագրատունւոյն՝ Վարազ-Սահակայ որդւոյն մարդըրկեցին օգնութիւն խնդրելու համար, Սեբ. 117 :

«Ի սորա յառաջնում ամի իշխանութեանն եւ ի քսանն եւ հինգ ամի կոստանդնի կոյսեր, որ էր թոռն Հերակլի, սկսաւ զօրս գումարել ի վերայ աշխարհիս Հայոց իշխանն Տաճկաց (Մուււիա) : Ազդ եղեւ առ թագաւորն կոստանդին բանն եւ հրամայէր զօրավարին, որ ի կողմանս կիլիկեցւոց՝ ելանել ընդդէմ նոցա : Ընկենոյր եւ զիշխանն Թէոդորոս յիշխանութենէն վասն նենգութեանն, զոր արար առ զօրավարին Պոսկոպայ, եւ փոխանակ նորա կացուցանէր զՍմբատ ոմն ի տոհմէ Բագրատունեաց, եւ առաքէր ընդ զօրավարին իւրում : Գրէր եւ առ Թէոդորոս Ռչաունի, որ յառաջն իշխանն էր, ասէ՝ «Ե՛լ ընդ մեզ ի պատերազմ զօրօք որ ընդ ձեռամբ քո է, : Եւ ոչ կամեցաւ նա ելանել : Գրէ դարձեալ երկրորդ անգամ. «Եթէ ոչ ելցես ընդ մեզ ի վերայ հենիս, ի դառնալն մերում այսրէն՝ ջնջեացուք զտունդ քոյ յաղգատոհմէ մերմէ, : Որոյ երկուցեալ ի սպառնալեացն՝ հանգերձէր զորդի իւր զՎարդ երթալ ընդ իշխանին Սմբատայ եւ տայր հրաման նենգութիւն առնել սիրելեացն եւ միաբանիլ ընդ թշնամեացն : Որոյ երթեալ առ

ղորավարն Յունաց շուեցին ի կողմանս Ասորոց եւ անցին ընդ զովն (Σεῦγμα) Եփրատայ: Եւ մատուցեալ որգւոյն Թէոդորոսի առ զորավարն՝ խնդրէր զինքն կարգել պահապան նաւակամրջացն եւ նորա հրամայեալ նմա պահել զխելս զովոյն:

Եւ իբրեւ բախեցին ընդ միմեանս պատերազմաւ, եւ անկան յերկոյունց կողմանցն հարուածք, դարձեալ զօրացան զօրքն Տաճկաց, եւ փախստական արարին զգունդն Յունաց յաւուր մեծի շաբաթուն Զատիկի: Իբրեւ ետես որդին Թէոդորոսի անցանէր յայնկոյս գետոյն, եւ հատեալ կտրեաց զլարս կամրջին, զի մի ապրեսցին փախստեայքն: Եւ նոցա ի մէջ արարեալ զզօրն Յունաց՝ զմանս գետովէժ առնէին, եւ ոմանք զերծան փախստեայ յաշխարհն Յունաց: Եւ յայնմ հետէ Լքաւ սիրտ արքային Յունաց, զի գիտաց թէ՛ ի Տեառնէ է խտորումն իշխանութեան նորա, եւ ոչ եւս յաւելելանել ի վերայ Իսմայելի:

Իսկ իշխանն Իսմայելի գրէ հրովարտակ յաշխարհն Հայոց՝ Եթէ ոչ հարկեալիք ինձ, եւ ոչ անկղիք ընդ լծով ծառայութեան իմոյ, ի սուր սուսերի մաշեցից զամենեւեան: Յայնժամ ժողովեալք ի միասին Քահանայապետն Հայոց՝ Ներսէս շինող (եկեղեցւոյն) սրբոյն Գրիգորի, եւ իշխանք եւ նախարարք աշխարհիս, յանձին կայան հարկիլ բանութեան Իսմայելացւոցն: Յորոց խնդրեալ պատանդս տոյին երկուս ի նախարարացն Հայոց զԳրիգոր ի Մամիկոնեան տանէ, եւ զՍմբատ ի Քաղբատունի տանէ: Եւ տարեալ զնոսա առ իշխանն Տաճկաց Մուալիա, հատին ի վերայ աշխարհիս Հայոց հարկս 500 դահեկան ի միում ամի հատուցանել նոցա, եւ աներկիւղ մնալ ի բնակութիւնս իւրեանց:

Իսկ յերկրորդում ամի իշխանութեանն (662/3) Մուալիա կոչէ զԳրիգոր եւ զՍմբատ, որ էին պատանդք ի գրանն արքունի, եւ տայր Գրի-

գորի զպատիւ իշխանութեանս Հայոց, եւ առաքէ
 զնոսա բազում մեծարանօք յաշխարհս Հայոց: Եւ
 եղև բազում խաղաղութիւն յառաջս նոյս իշխա-
 նութեանս: Դեւոնդ, Գլ. Գ, էջ 31—34:

Ասկէ կ'առնու Սա. Ասողիկ էջ 122:

Առաջիկայ պատմութիւնս տեղիս տեղիս ժա-
 մանակագրական վրիպակներ սւնի: Արդէն Մու-
 շիէի առաջին տարին, որ Աստանդնի 25րդ տարւոյն
 համադօր կը գրուի, շի համաձայնիք, վասն զի
 Մուաւիէի առաջին տարին Հիճ. 41րդ տարին
 (6 Մայիս 661—24 Ապրիլ 662) կ'իյնայ, մինչդեռ
 Աստանդնի 25րդ տարին 666ին կը համապատաս-
 խանէ: Պրոկոպիոսի՝ յունական զօրավարին Մար-
 գուցայիքի քով կրած պարտութիւնը, որուն յան-
 ցանքը Թէոդորոս Ռչտունեոյն կը վերագրեն Յոյնք,
 Աստանդնի մետասաներորդ տարիէն (651/52) յա-
 ռաջ տեղի ունեցաւ՝ որուն վրայ կայսրը երկոսա-
 սաներորդ տարին (652/53) զրկեց զինքը բոլոր
 պատիւներէն եւ իշխանութենէն (Սեբ. 139): Սե-
 քէոսէ (150) կ'իմանանք թէ խարիբ բէն Մուալ-
 մային (բստ Թէոփանէսի, էջ 345, 11 յժ. մամ Աշ.
 6145 = 653) Վրաստանի եւ Կարնոյ-քաղաքին
 տիրելէն ետքը՝ Թէոդորոս Ռչտունի «համազ-
 գեաւքն իւրովք զնաց ընդ նոսա (Տաճկաց), եւ
 տարեալ իջուցին զնա յԱսորեստան: Անդ մեռաւ
 Թէոդորոս Ռչտունեաց տէրն, եւ մարմինն նորա
 բերաւ ի գաւառ իւր, եւ թաղեցաւ ի գերեզմանի
 հարց իւրոց: Եւ ունէր զիշխանութիւն Հայոց աշ-
 խարհիս՝ Համագասպ Մամիկոնէից տէրն, որդի

1 Սեբ. 138, Դեւոնդ 24: Իջին զլուխը է նոյն ոգի
 թուականը՝ սոս գէպրին, սկզբանը կը հայի, Աստանդնի
 11րդ տարւոյն: Դեւոնդ էջ 25 այս ճակատը եղած կը հա-
 մարի «ի քսան եւ երկրորդ ամի Եթու-Բաբրի. Օթմանայ
 ժւ Ամրի, այսինքն 652/54, մինչ ասոր հակառակ Սեբէոս
 139 Աստասի 12րդ տարին Իսմայէլեան իշխանութեան
 20րդին հաստատ կը զնէ:

Գաւթի, այր առաքինի յամենայն դէմս¹: Եթէ Ղեւոնդի ըսածը ճշմարիտ է թէ Ջեւգմայի ճակատը, յորում Վարդ՝ Թէոդորոս Ռշտունացին որդին, մատնութիւն ըրաւ, Թէոդորոսի կենդանութեան ժամանակ տեղի ունեցած է, այն ատեն հարկ է որ անոր պաշտօնանկութենէն քիչ մը ետքը մղուած ըլլայ այդ ճակատը: Բայց երբ կայսրը 652ին Հայաստան արշաւեց երկիրը վերստին գրաւելու համար, հայ հեծելոց Մուշեղ Մամիկոնեանը հրամանատար անուանած էր (Սեբ. 140), մինչդեռ Թէոդորոս եւ իր փեսան Համադասպ Մամիկոնեանը Արարացոց հետ միաբանած էին: Սմբատ Բագրատունւոյն վրայ ամենեւին խօսք չկայ: Իսկ պատանդները որոնց մէջ էր նաեւ Գրիգոր՝ Համադասպայ եղբայրը, արդէն Օթմանի մահուընէն (656) յառաջ Մուաւիէի ձեռքն էին: «Ի նմին ամի՛ ի բաց կացին Հայք ի ծառայութենէ Իսմայէլացոց, եւ հնազանդեցան անդրէն ի ծառայութիւն թագաւորին Յունաց: Եւ արար արքայ կոստանդին զՄամիկոնէից տէր զՀամադասպ՝ կիրապաղատ, եւ ետ նմա գահոյս արծաթիս, եւ զիշխանութիւն աշխարհին Հայոց² եւ պատիւս այլոց իշխանացն եւ գանձս զաւրացն:

Յայնժամ ետես արքայն Իսմայէլի՛ եթէ ի բաց կացին Հայք ի ծառայութենէ նոցա, զամենայն զպատանդսն, զոր տարեալ էին յերկրէն ոգիս իբրեւ ուչհե, սատակեցին զամենեսեան ի սուր սուսերի եւ մնացորդքն սակաւք, թուով իբրեւ իբ, որք ոչ դիպեցան ի տեղւոյն, այն միայն ապրեցան:

¹ Ըստ Սա. Ասողկան էջ 99 Հայոց 104 թուականին (655/56):

² 'Ο Ἀμαζά<σ>πης ὁ Κουροπάλατος ἔτη δ' Հայաստանի կուսակալաց ցանկին մէջ, զոր կը գտնենք Է դարու վերջերն գրուած Narratio de rebus Armeniaeի մէջ առ Combefisի. Historia Monotheistarum. Graeco-

Իսկ Մուշեղ Մամիկոնեից տէր, վասն զի էին նորա շորս¹ որդիք ի պատանդի առ Իսմայէլացւոցն, վասն այնորիկ ոչ կարաց ի բաց կալ ի ծառայութենէ նոցա: Բայց զայն՝ եւ այլ եւս յիշխանացն հանդերձ կանամբք իւրեանց, խնդրէին առ ինքեանս յԱտորիս: Վասն այնորիկ լաւ համարեալ (Հայոց) զմահ քան զկեանս, ի բաց կացին ի ծառայութենէ նոցա, եւ հապճեպ երթեւեկով հնազանդեցան ի ծառայութիւն թագաւորին Յունաց՝ հանդերձ միաբանութեամբ իշխանացն եւ զաւրացն Աղուանից եւ իշխանացն աշխարհին Սիւնեաց հանդերձ աշխարհաւն իւրեանց. որք լծեալն էին յառաջագոյն յաշխարհագիրն Ատրպատականի², մինչեւ բարձաւ թագաւորութիւնն Պարսից, եւ տիրեաց Իսմայէլացին, նոքա անդրէն նուաճեալ միաբանեցան ընդ Հայոց: Եւ ձերբակալ արարեալ զՄուշեղ, եւ զայլ եւս յիշխանացն՝ որ էին ընդ նմա: Արդ՝ զայլ իշխանսն՝ զորս ձերբակալ արարեալ էին, հրամայեաց թագաւորն թողուլ ի բաց, բայց զՄուշեղ առ ինքն խնդրեաց, Սեբ. 151—152:

Սեբէոսէն եւ Ղեւսնդէն դատելով իրաւունք շունինք այն Սմբատը Վարազտիրոցի որդւոյն հետ նոյնացընելու, որուն կենաց յետագայ զիպաց վրայ ո եւ է տեղեկութիւն շունինք:

6. Սմբատ, Հերակղի սենեկապանին սիրելին, Սեբ. 102, սպաթար (σπαθαροχαυδιδαιος) կ'ըլլայ 645/46 Սեբ. 114, հօրը պատիւներուն կը բարձրացուի, բնիկ տանուտէրութեան՝ ասպետութեան իշխանութիւնը կ'ընդունի եւ զօրաց դրանգար կ'ա-

lat. patrum bibliothecae novum auctarium, t. II, Պարիս 1648, էջ 292:

¹ Վերջէն բնագրին մէջ մտած լուսանցագրութեան մը համաձայն՝ Մուշեղ երէք որդի միայն ունէր, շորորդը Համազասպի մէկ եղբայրն էր, այսինքն Գրիգորը, որ յետոյ Հայոց իշխան եղաւ:

² Տ. Իմ գործս Eranşahr, էջ 122:

նուանուի, արշակունւոյ մը հետ կ'ամուսնանայ Սեբ. 116: Սմբատ Խոսրով-Շնումնի որդին՝ կամ ճշտագոյնս թոռը՝ Սմբատ ասպետ, Մանուէլ Մազիստրոսի փեսան եւ թրակացի իշխաններու բանակին իշխանն էր, սակայն երբ կայսեր հրամանին համաձայն՝ դաւաճանութեան մը մասնակից ամբաստանւող Մանուէլ Մազիստրոսը ձերբակալեց, բանակին ատելի եղաւ, որ զինքը կործանելու համար իբր ասպտամբութեան գրգռիչ ամբաստանեց: Բայց կայսրը զինքը ազատ արձակեց Սեբ. 136: — Ըստ Սէն-Մարտէնի, Լըբոյի քով Hist. du Bas-Empire 11, 349, Սմբատ՝ զոր ինքը կիրաւագաղատ կ'անուանէ, Ներսէս կաթողիկոսի եւ Թէոգորոս Ռշտունի սպարապետին հետ Գուենոյ սինոդը կը գումարէ 648ին: Սակայն Սերէոս (119—120) այս դէպքին յիշատակութիւն չընէր: Սէն-Մարտէն զինքը 654ին մեռած կը համարի:

7. Գրիգոր իշխանին մահուընէն ետքը, իշխանութիւնը կ'ընդունի Աշոտ պատրիկ բագրատունեաց տնէն, հայ նախարարներուն մէջէն երեւելի եւ նշանաւոր մարդ մը: Իւր ոստանին մէջ Գարիւնից եկեղեցին շինեց: Ասոր ժամանակը, Յուստինիանոս Բ. իր կառավարութեան երկրորդ տարին՝ 687-88¹ բազմաթիւ բանակ մը Հայաստան ղրկեց (ԱՄ Աշ. 6178 Թէոփան. էջ 363, 27—31): Աշոտ իր իշխանութեան չորրորդ տարին՝ Մարաց Խրամ՝ Ջուլպայ եւ Խոշակունիք աւաններն յարձակող եւ ասպատակող արաբացի զնդերու դէմ մղած ճակատին մէջ ինկաւ եւ Գոգոզիտ գաւառին մէջ, իւր դամբանը Գարիւնք թաղուեցաւ, Ղեւոնդ, էջ 37—39:

Narratio de rebus Armeniae² 'Αμα-
ζά<σ>πγς ó Κουροπάλατος³ յաջորդներն կ'ա-
նուանէ.

¹ Սու. Ըսողիկ (էջ 100) Յուստինիանոս երրորդ տարին կը զնէ:

Γρηγόριος ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ ἔτη χδ'.

<A>σώτης Παχρατουνής ἔτη γ'.

ὁ Νερσέχης Καμφαρακὺν ἔτη γ'

Սամուէլ Անեցի ժամանակագիրն (ԺԲ դար) է միայն, որ Աշոտ պատրիկը «Բիւրատեան», կանուանէ Սամ. էջ 84, բայց ոչ Ստ. Ասողիկ կամ Յ. Կաթուղիկոս եւ արդէն վերջինս անյիշատակ կը թողու ՂԱշոտ: Ուրեմն Սէն-Մարտէնի (Աբբայի քով, 12, 5. Թ. 1), անշուշտ Չամչեանէ առնուած կարծիքը, բոլորովին անհիմն է:

Խաղրաց արշաւանքը, յորում Գրիգոր ինկաւ, Ասողիկի համաձայն (էջ 100) Հայոց 130 թուականին = 681/82 կատարուեցաւ: Այսու հանգերձ Ասողիկ այլուր ասկէ շեղող պատմութիւն մը կը ներկայացընէ, որուն համաձայն 134 թուականին 685/86 հիւսիսային ազգերը այսինքն Խաղիքը Հայաստանը, Վրաստանը եւ Աղուանք նուաճեցին, եւ այս ասե՛ն Հայաստանի եւ Վրաստանի իշխաններն ինկան կռուոյ մէջ. ըստ այսմ ալ Աշոտ Բագրատունին 135 թ. = 686/87ին Հայոց իշխան եղած կը համարի: Սակայն ուրիշ տեղ մը դարձեալ (էջ 142) Խաղրաց արշաւանքը Յուստինիանու առաջին տարին կը դնէ = 686/87:

Առաջիկայ հակասութիւններն անով կը մեկնուին, որ Հայերը խաղրաց մեծ արշաւանքին հետ նոյնացուցած են այն արշաւանքը, զոր Վարաճանի Հոներու իշխանը՝ Աղբիղութուէր ՀՃ. 62 = 681/82 յ. ք. (հմմտ. Մովս. Կաղնկ. տպ. Շահնգր. Բ. 39, էջ 368) դէպի Աղուանք բրաւ իւր փետային՝ քուանշէր իշխանին սպանման վրէժն առնելու համար: Սակայն 681/82ին Գրիգոր Մամիկոնեան Հայոց իշխանը գեռ կենդանի էր, ինչպէս յայտնի է Հոնաց իշխանին՝ Հայոց Սահակ (679—702) կաթուղիկոսին գրած նամակէն եւ վերջնոյս պատասխանէն, Մ. Կաղնկ. Բ. 36, էջ 361: Ուրեմն Խաղ-

րաց արշաւանքը, որուն մէջ Գրիգոր ինկաւ աւելե-
ուշ պատահած ըլլալու է: Ճիշտ թուականը, այս-
ինքն Սահակ կաթուղիկոսի եօթներորդ (Ասողիկ՝
Տինգերորդ՝ էի տեղ է) տարին = 685, կու տայ-
Յ. Կաթուղիկոս էջ 53 (տպ. Էմին) նոյնպէս կը
հաշուէ նաեւ *Δεξίγγσις* Գրիգորի կառավարու-
թեան 24 տարի տալով (Մուսուրիի երկրորդ տա-
րիէն = 662/63 սկսելով): Ուրեմն երեք կուսակալ-
ներու ցանկն այսպէս կազմելու է.

Գրիգոր Մամիկոնեան 24 տր. 662/63—685.
Աշոտ Բագրատունի 3 տր. 686—688
Ներսէս Կամսարական 3 տր. 689—691
Սմբատ Բագրատունի 692:

Ղեւնդ կ'աւանդէ (էջ 34, 35) թէ Աբղլ-
Մելիքի երկրորդ տարին Տաճիկներու մէջ քաղա-
քական պատերազմ մը ծագած եւ երեք տարի
տեւած է. այս միջոցիս Հայերն, Վիքք եւ Աղուանք
հարկ տալն դադարեցուցած են: «Եւ ի չորրորդում՝
ամին տիրեցին ի վերայ աշխարհիս Հայոց հիւսի-
սային ազգն որ ասին Խաղիքք, եւ սպանին ի պատե-
րազմին զիշխանն Գրիգոր եւ զբազումս ի նախարա-
րացն եւ զիշխանսն Վրաց եւ Աղուանից եւ ին-
քեանք ասպատակ սփռեալ ի վերայ աշխարհիս
Հայոց, առին զբազում գաւառս եւ զաւանս եւ
առեալ զգերութիւն գնացին յաշխարհն իւրեանց:»,
Որովհետեւ Աբղլ-Մելիք իւր հօր՝ Մրուան բ. ալ
Խաքամի մահուընէն ետքը ՀՃ. 65ին ըամազանի
նոր լուսնին = 11 Ապրիլ 685, կառավարութիւնը
ձեռք առաւ, ուստի քաղաքական պատերազմը
686—688 տեւած ըլլալու է, իսկ Խաղըաց ար-
շաւանքը 689ին գնելու է: Սակայն Մուխտարի
անկումով (14 ըամազան ՀՃ. 67 = 3 Ապր. 687),
քաղաքական պատերազմներն դեռ լմնցած չէին:
Թէեւ Աբղլահ բ. ալ Ջուբայրի եղբայրը Մու-
լաբ, նոյն միջոցին ալ Մուհամադ բ. Աբու-Ջու-

Փրան՝ ալ Մաւջիլի, ալ Գազիրայի, Հայաստանի եւ Ատրպատականի կուսակալ անուանեց (Tab. II, vo., 16—17), սակայն Մուջարի անկուռն (691 աշուն) վերջը միայն Աբգլ-Մեղիք Իրազի տիրեց: Ուստի բացայայտ է թէ Ղեւոնդի ժամանակագրութիւնը հոս անպէտ է եւ թէ Գրիգոր իշխանին մահը եւ խաղրաց արշաւանքը քաղաքական պատերազմին սկիզբն եւ ոչ թէ վերջերն գնելու է: Գարձեալ անճիշտ է թէ խաղրաց արշաւանքին ժամանակ Աղուանից իշխանն ինկած ըլլայ, սխալ մը, որմէ Ասողիկ ճշտութեամբ խոյս տուած է:

8. Ստ. Ասողիկ, էջ 101, «Ջկնի նորա (Ներսէճ կամսարականի, զոր Յուստինիանոս Հայաստան ըրած իր երկրորդ արշաւանքին մէջ, Թէոփ. էջ 364, 4—5. ԱՄ. Ա. 6179 = 687, իր կառավարութեան չորրորդ տարւոյն սկիզբը Հայոց իշխան անուանած է) ի ճիւթուականին Սմբատ Բագրատունի Բիւրատեան Հայոց իշխան եղել ամս Ի: Նոյնպէս Narratioի մէջ Ներսէճ կամսարականի յաջորդ կը նշանակուի. *ὁ Πατριάρχου Ἰσραήλ βῆτιος*.

Թէոփան. Ժմենգր. էջ 366, 25—29 ԱՄ. Աշխ. 6185.

«Նոյն տարին Սմբատ՝ Հայաստանի պատրիկը, իմանալով որ Հռովմայեցիք ստորին Հայաստանն Արաբացւոց յանձնեցին, եւ թէ յայտկոյս Պարսկաստանը, խորասան անուանեալն ալ անոնց հպատակ է, եւ հոն Սաբինոս անուամբ յանդունգն անձ մը կայ, որ արաբացիներէն շատերը սպաննեց եւ գխագանոս քիչ յետոյ գետամոյն ըրաւ:»

Այս հատուածին երկրորդ մասին մէջ շփոթ տեղեկութիւն մը կայ խարիզիտեանց Շարիբ բ. Ֆղիտ բ. Նուայիմ աշ-Շայրանի իշխանին եւ անոր Հիճ. 77 թուականին (9 Ապրիլ 696 մինչեւ 28

Մարտ 697)¹ Գուգայլի մէջ անկման նկատմամբ՝
 Նոյն ժամանակին դուցէ պատկանի Սմբատ Պա-
 տրիկի Արաբացւոց կողմն անցնին. 6185 ամ աշ-
 խարհին ի հարկէ Քրիստոսի 693 թուականն է,
 սակայն թէոփանէսի ժամանակագրութիւնը, ինչ-
 պէս յաճախ, հոս ալ շփոթ է: Ըստ իրեն Յուստի-
 նիանոս Բ. ի խաղաղութեան դաշինքին բեկման
 պատճառ եղած էր Արդըլ-Մեղէքի սեպհական
 գրամ կոխելն, զոր ինքը Ա. Աշխ. 6183 = 691ին
 կը դնէ, մինչդեռ ըստ արաբացւոց շիճ. 76 թուա-
 կանին 21 Ապր. 695 — 8 Ապր. 696 տեղի ունեցած
 է (Tab. II 939 եւ այլ): Նիկոփորոս, իժտ. սύντ.
 էջ 36, 25 յջր., խաղաղութեան բեկման այս շար-
 ժառիթը կ'անգիտանայ: Թէոփանէսի համաձայն
 Սմբատի բաժանումը անմիջական հետեւութիւնը
 եղած է Հռոմէացւոց Սեբաստոպոլսոյ քով (ի Վի-
 լիկիա) պարտութեան, որ թշնամութիւնները
 վերստին արժարժեց եւ թէոփանէսէ 6184 =
 692ին եղած կը գրուի: Սակայն աւելի ուշ թուա-
 կանի մը կարծես ի նպաստ կը խօսի յետագայ հա-
 տուածը:

«Յետ այնորիկ զոր պատմեցաք (այսինքն
 Աշոտ Պատրիկի մահուրնեն ետքը) դարձեալ զոր
 առաքէր արքայն Յունաց որում Ափսեմերոսն կո-
 շէին, որ էր փոխանակ Յուստինիանոսի կայսեր եւ
 հրամայէր ունել զՍմբատ որդի Արաղտիրոցի, որ-
 պէս թէ քինախնդիր եղեալ զոր կրճատեաց նա ի
 զօրացն Յունաց վասն մահուան հօր իւրոյ Արաղ-
 տիրոցի, զոր սպանին Հռոմք²: Եւ եկեալ պատե-

1 Հմմտ. Wellhausen, Die religiös-politischen
 Oppositionsparteien im alten Islam, S. 46 եւ A. 3, Abh.
 der Gött. Ges. d. W. N. F. Bd. V, Nr. 2.

2 Արաղտիրոց կ'երեւայ թէ Յունաց ձեռքն էր
 իբրեւ պատանդ, որոնք զենքը Սմբատի բաժանման ի պա-
 տիժ սպաննեցին:

բազմեցան ընդ նմա ի մօրամէջ գաշտին Պայկիայ եւ բազում եղեն հարուածք զօրացն Հայոց զի նուազունք էին: Անկան եւ ի զօրուէն Յունաց յուլովք: Իբրեւ ետես Սմբատ եթէ ոչ կարէին զգէմ ունել զօրացն Յունաց, փախստական եղեալ գնաց մազապուրծ սակաւ արամբք, եւ զօրքն Յունաց դարձան յաշխարհն իւրեանց:»

Ասոր ի նպաստ է նաեւ Մովսէս Կաղանկ. (տպ. Շահնգր. հտ. Բ. էջ 43—44) համառօտ մէկ հատուածք. «Ի 146րդ թուականութեան Հայոց (697/98) եկն Մահմէտն Բ. (Մուհամէտ բէն Մրուան, Bal. Կ. 15—19, Ja'qūbī, Hist. II ԿԿԷ 18—ԿԿԾ 4) ի Հայք. եւ ածապարեալ ընդ աշխարհն Աղվանից՝ մտանէ ի Չողայ (Գարբանդ): Իսկ ապրտամբեալ Հայոց՝ արգելին զՏաճիկն ի Գլինի եւ զերկու հազարս ի Տաճկացն սպանին ածեալ զօր բազում ի Հոռոմոց: Եւ ի նմին ամի եղև զրաւ զարմից սրբոյն Գրիգորի՝, եւ դարձաւ Մահմէդն ի Չողայէ: Գայ, պաշարէ ՂԱեան՝ ծովապատն բերդ ամս երիս², եւ ապա առնու. եւ ի սուր սուսերի արկանէ զօրս գտանէ անդ:» Հմմտ. Յ. Կաթողիկոս 53, 54:

Ստոյգ է որ Ղեւոնդ էջ 40 արիւնարբու եւ դիւահար Մահմէտի իբրեւ ոստիկան Հայաստան գալն Աբղլ-Մելիքի 16րդ տարին կը գնէ, սակայն այս՝ իւր իսկ աւանդածներուն կը հակասէ: Մահմէտի Հայաստանի մէջ բրածներն ընդ հանրապէս ստորագրելէն ետքը այսպէս կը շարունակէ (էջ 41). «Եւ զկնի երկուց ամաց ի գլուխ ամբարշտութեանն հասեալ՝ փսխէր զմահարեր թոյնսն նիւթէր ի վերայ ուխտին սրբոյն Գրիգորի զմահ:» Ղանքին կրօնաւորաց հանգէպ բրած անօրէնութեան³ պատմու-

1 Այսինքն Ս. Գրիգորի վանքին. Հմմտ. վարը Ղեւոնդ:

2 Ըստ Յովհ. Կաթ. էջ 53 երկու տարի:

3 Հմմտ. Ասողիկ Բ. Գ. 123:

թեան կը յաջորդեն Մահմէտի Հայաստանէն դառնալէն ետքը պատահած դէպքերն, զորոնք վարը կը տեսնենք, յետոյ կը շարունակէ (էջ 49). «Եւ եղև յետ այսորիկ իբրև լուաւ իշխանն Իսմայէլի Աբդլ-Մեւլիք զբեկումն զօրուն իւրոյ, կոչէ առ ինքն զՄահմէտ՝ զօրավարն զօրուն իւրոյ. եւ հրամայէ առնուլ ընդ իւր բազմութիւն զօրաց եւ ելանել ի վերայ աշխարհիս Հայոց սրով եւ գերութեամբ: Որոյ անդէն վաղվաղակի կազմեալ զօրսն սաստկապէս՝ եւ խորհտալով սպառնայր կատարել զհրամանս իշխանին իւրեանց: Իբրև լուան նախարարք Հայոց աշխարհիս զհէնն որ դայր զօրացեալ ի վերայ. հանդերձեցին զԱթուղիկոսն Հայոց զՄահակ եւ զոմանս յեպիսկոպոսաց աշխարհիս ընդ նմա՝ երթալ ընդդէմ զօրուն Իսմայէլի եւ խօսել ընդ զօրավարին նորա բանիք խաղաղութեան եւ նուաձել զինքեանս ընդ լծով ծառայութեան նոցա:» Պատգամաւորութիւնը հասաւ խառան՝ ալ Գաղիւրայի ոստիկանին կայանը, սակայն Մահմէտի հոն գալէն յառաջ Աթուղիկոսը մեռաւ: Մահուրնէն յառաջ ամիրային նամակ մը գրեց եւ երբ Մուհամէտ անոր գիակին այցելեց, կարդաց նամակը¹, եւ դրդուեցաւ Աթուղիկոսին աղաչանքն կատարելու (էջ 52): «Իսկ որք ընդ Աթուղիկոսին Սահակայ երթեալ էին յաշխարհէս Հայոց, առեալ զմարմինն երանեալ Հայրապետին փոխէին ի հանգիստ եղեալ ի տապանի փառաւորապէս: Եւ ինքեանք առնուին ի զօրավարէն Իսմայէլի բան երդման ի ձեռն գրոյ, եւ դարձան յաշխարհն Հայոց: Եւ իբրև տեսին բնակիչք աշխարհիս զբան երդմանն եւ խոստման գրոյն վստահ չեղեն ի նա, եւ ծառայեցին յայնմ՝ հետէ Իսմայէլացոց ի ծառայութիւն ստրկի: Իսկ Մահմէտ զօրավարն երկրորդ

¹ Հմմտ. ԲովՏ. Աթ. էջ 54-55. Սա. Ետողիկ
Բ. Բ. 102:

անգամ ելեալ յաշխարհս Հայոց զօրու ծանու
յութուտասաներորդ ամի Աբդու-Մելիք իշխանի.
եւ զամս երիս հանդարտեալ դադարէր. եւ ոչ ինչ
չարեաց յուշ լինէր վասն անցիցն որ էանց ընդ զօրն
Տաճկաց ի Աարդանակերտն աւանի. այլ հաստա-
տուն պահէր զերդումն գրոյն զոր տուեալ էր իւր.
եւ միայն ընդ ահամբ հայէր նախարարացն Հայոց:»

Ղեւոնդ (էջ 34) յասամբ նաեւ արաբք
Աբդու-Մելիքի 21 տարի կու տան: Որովհետեւ իւր
հայրը Մրուան բ. ալ խաբամ ուսմազանի նոր
լուսնին 65ին, իսկ ինքը շէվվալի կէսին 86 (705)
մեռաւ, ուստի 18 տարին 702ի, իսկ 16րդն 700ի
կը համապատասխանէ: Սակայն որովհետեւ Մու-
համէտ առաջին անգամ բոտ Ղեւոնդի առնուազն
երկու տարի Հայաստանն աւերեց, ուրեմն ասկէ
իսկ կը հետեւի թէ Ղեւոնդի 16րդ տարւոյն մէջ
սխալ մը կայ. բայց բոլորովին անհնարին է որ դեռ
յաջորդող դէպքերն իւր ետ դառնալէն ետքը
Աբդու-Մելիքի 19րդ մինչեւ 18րդ տարին տեղի
ունեցած ըլլան: Ուստի կը կուստիմ թէ վշտա-
սանը սխալ մըն է փոխանակ երեքտասանի, որով
Ղեւոնդն եւ Մ. կաղանկ. կարելի կ'ըլլայ հաշտե-
ցընել, վասն զի Աբդու-Մելիքի 13րդ տարին ճշդու-
թեամբ կը համապատասխանէ 697 տարւոյն:

«Իսկ Մահմէտն, զորմէ պատմեցաքն՝ կատա-
րեալ զայս ամենայն չարիս, գնաց անդէն բազում
աւարաւ յԱսորեստան: Իսկ բնակիչք աշխարհիս
մնացին իբրեւ զխանձող ծխեալ ի հրոյ եւ իբրեւ
զօրան փխրեալ զոր առ ոտն կոխեալ խոզից: Եւ
իբրեւ գնաց Մահմէտ զօրավարն յԱսորիս՝ եթող
յաշխարհիս Հայոց իշխան փոխանակ իւր յիս-
մայեկացւոցն՝: Որոյ խորհուրդ վատ ի մէջ առեալ
բառնալ զազատախումբ տոհմն յաշխարհէս Հայոց

1 Ըստ Յովհ. Կաթ.ի էջ 54 եւ Վարդանի էջ 71
Աբդուհ կը կոչուէր:

ԱՐԿԻՍՏԱՆԻԿԵ

2640
48

Հանդերձ նոցին հեծելովք: Եւ անդէն վաղվաղակի յայտնեցաւ նենդութիւն նորա Սմբատայ¹, որ էր ի տոհմէ Բագրատունեաց, եւ այլոց նախարարաց եւ նոցին հեծելոց: Իսկ իբրեւ զգայր զգաւաճանութիւնն՝ կոչէր առ ինքն զհամագունս իւր զադատախումբ բանակին՝ զՍմբատ զորդի Աշոտոյ իշխանի, եւ զՎարդ զորդի Թէոդորոսի իշխանին եւ զԵղբայր իւր զԱշոտ, եւ զայլ նախարարսն. եւ խորհէր հնարս գտանել որով մարթոսցեն զանձինս ապրեցուցանել: Եւ եղև խորհրդին տեղի տալ եւ գնալ յաշխարհէս առ թագաւորն Յունաց: Եւ անդէն անշատեալ մեկնեցան ոմանք ի նախարարաց Վասպուրական աշխարհին: Իսկ նոցա դէմ եղեալ գնացին ի կողմանցն Վասպուրականի ի գաշտավայրն Մարդէն, որում Առեստակողմն կոչեն, քանզի անդ բնակեալ էր միայնակեաց ոմն, առ որ չոգան հարցանել զորպիսութիւն գործոյն, քանզի էր այր սուրբ, ընտրեալ եւ լի հոգեւոր իմաստութեամբ: Իսկ նորա աշխարեալ եւ աւաղեալ զկորուստ աշխարհիս եւ զկործանումն եկեղեցեաց եւ զթափուր լինելն ի նախարարական տոհմէն, ոչ ինչ կարէր հրամայել. այլ միայն անձնապահ լինել եւ զգուշանալ ի նենդութենէն:

Եւ նոքա գնացեալ ընդ եղբ գետոյն Երասխայ՝ անցանէին ընդ սահմանն Ուղայէոյ² եւ հասանէին ի մեծ աւանն Ակոսի: Իսկ զօրքն խամայէլի որ էին ի Նախիջևան քաղաքի, յարձակեցան զկնի նոցա եւ ոչ մեկնեցան ի հետոց նոցա. քանզի էին աւելի քան զութն հազար եւ կամէին կենդանւոյն

¹ Գեղեք եւ Բուրբարա՝ իրենց Des Stephanos von Taron armenische Geschichte գործոյն մէջ II, 4, էջ 90, բոլորովին իմաստին հակառակ կը թարգմանեն. «Bei dieser Gelegenheit offenbarte sich die geheime Tücke Smbat Bagratunis.»

² Հմմտ. Գր. Խալաթեանց, Армянскій эпосъ, Մոսկուա 1896, էջ 190:

կլանել զնոսա: Եւ իբրեւ ազդ եղև զօրուն Հայոց վասն հինին, որ զարթուցեալ գայր ի վերայ նոցա, յարուցեալ անցին ընդ գետն Երասխ, եւ բանակեցան ի Վարդանակերտն աւանի, եւ զօր Տաճկաց պնդեալ գայր զինի նոցա: . . . Իսկ զօրուն Հայոց ամբարցուցեալ զփողոցս աւանին, կարգեցին ի վերայ պահապանս մինչեւ ի լուսանալ առաւօտին: Եւ ինքեանք զգիշերն ողջոյն ի հսկումն աղօթից կանխեալ, հայցէին ի բոլորեցունց Տեառնէն զմեծազօր աջոյն օգնականութիւն եւ ուղղութեամբ դատիլ ի մէջ նոցա եւ թշնամեացն: Եւ իսկոյն ընդ ծագել առաւօտին իբրեւ յանգէր պաշտօն առաւօտին. մատուցանէին եւ հոգեւոր պատարագն եւ արժանաւորքն հաղորդէին մարմնոյ եւ արեան Տեառն, իբրեւ յետին թոշակ զայն համարեալ անձանց: Եւ առնուին սուղ ինչ կերակուր յաղագս զօրութեան մարմնոյ: Եւ նոյնժամայն յարուցեալ յարդարեցին գունդ առ գունդ եւ ճակատ առ ճակատ, եւ խմբեցաւ պատերազմն: Անդ հասեալ յօդնականութիւն մեծազօրն Աստուծոյ զնդին Հայոց՝ թէպէտ եւ նուազունք էին քան զթիւ երկուց հազարաց, սակայն զբազումս հարեալ սատակէին ի սուր սուսերի: Քանզի էին աւուրք ցրտաշունչ սառնամանեաց, եւ եւս առաւել սաստկացեալ դառնաշունչ օդոյն, կասեցուցանէր զզօրն Իսմայէլի յարիական զօրութենէ իւրեանց. զի զգիշերն ամենայն ի վերայ ձեան օթագայեալ էին եւ ընդ ծագել լուսոյն անկան ի ձեռս սրոյ. եւ որք ի սրոյն փախեան՝ անկան ի գետն Երասխ, քանզի պաղացեալ էր ի խստութենէ օդոյն: Եւ իբրեւ ելանէին ի վերայ պաղին բազմութիւն զօրացն, անդէն վազվազակի խորոց մատնէին խորտակեալ պաղին, եւ որք ի սրոյն զերծեալ էին, այնպէս հեղձամահ վճարէին ի կենաց: (Հմմտ. Յ. Աթղ. էջ 54:)

Յօրոց նուազունք ի փախուստ գարձեալ իբրեւ արք երեք հարիւր՝ ապաւինէին առ տիկինն

Շուշան¹։ Չորրոց զկնի հետամուտ եղեալ Սմբատ՝ որդի Աշոտոյ² զօրօքն իւրովք՝ կամէր արկանել զփախստեայսն ի սուր սուսերի։ Որում ընդ առաջ ելեալ տիկինն Շուշան՝ բազում աղերսանօք եւ դաշամբք թափէր զնոսա մերկս եւ բոկս եւ հետեւակս եւ վերաւորս, զորոց առեալ պատէր զվէրս եւ ողջացուցանէր եւ զգեցուցանէր հանդերձիւք։ Տայր եւ գրաստս յիւրոց երամակաց, եւ առաքէր առ իշխանն Իսմայէլի Արզլ-Մելիք, վասն որոյ եւ ի նմանէ բազում շնորհակալութիւն ընկալեալ եւ մեծամեծ պատիւս առաքէր նմա։

Իսկ զօրն Հայոց յղփացեալ յաւարէ թշնամեացն՝ առաքէին առ թագաւորն Յունաց աւետիս զյաղթութեան իւրեանց։ Տային տանել նմա ընծայս յաւարէ թշնամեացն զընտիրս երկվարացն տաճիկ ձիոց, եւ զուսչս գիականցն անկելոց հատեալ առաքէին ընդ նմին։ Եւ կայսրն ընկալեալ զայն նուէր՝ մեծապէս զօհութիւնս մատուցանէր Արարչին, եւ շնորհակալութիւն Սմբատայ եւ նախարարացն որ ընդ նմա եւ նոցին զօրացն։ Եւ տայր բերել նմա պատիւ կիրապաղատութեան բոտ օրինի թագաւորաց։ Եւ նորա ընկալեալ զպատիւ ի կայսերէն, առնոյր զզօրս իւր եւ երթայր յաշխարհն Տայոց, մտանէր յամբոցն որում թուխարսն կոչեն եւ զգուշանայր յորդւոցն Իսմայէլի։ (Ասկէ կը քաղէ Վարդան, էջ 71։)

Չայնու ժամանակաւ դարձեալ այլ հէն դայր ի վերայ զօրուն որ ի կողմանս Վասպուրական աշխարհին. եւ եկեալ յանդիման լինէին ի գաւառն Ուշտունեաց ի գիւղն որում Գուկանան կոչեն։ Անդ

¹ Ասիկայ Շիրակայ իշխանին Ներսէս կամսարական պատրիկի (տե՛ս էջ 12/3) կինն է, ինչպէս կ'իմանանք յիշատակարանէ մը. տես Տաշեան՝ Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ. Վիեննա 1898, էջ 139։

² Ասիկայ մեկալ իշխանաց հետ կայսեր քով չփախաւ այլ իր երկիրն մնաց։

յանդիման լինէին միմեանց: Իբրեւ տեսին զե նուազունք էին, զիմեցին սաստկապէս ի վերայ նոցա. եւ նոյնժամայն գթացեալ ողորմութեանն Աստուծոյ, եւ յայնմ նուագի եւս հասանէր ի թիկունս օգնականութեան: Եւ զամենեսեան ի սուր սուսերի մաշեցին, բայց միայն արք երկուհարիւր ութսուն ի փախուստ դարձեալ, անկան յեկեղեցին: Եւ իբրեւ ոչ կարացին սանանել, խորհեցան հրկեզ առնել զօրբարանն. այլ ոչ թողացոյց նոցա Սմբատ՝ իշխան կողմանն Ասպուրականի¹, որ էր որդի Աշոտոյ իշխանի, եւ ոչ ետ գործել զպիրատութիւնն զայն: Յետոյ իսմայէլացիք յարձակում Մ'ըրին եւ ամէնքն ջարդուեցան: Ղեւոնդ, էջ 43—49:

Այս պատմուածքներէն յայտնի կը տեսնուի թէ բողբոզին կը սխալի Գեղցեր (Georgius Cyprius, p. LIV n. 1) երբ Սէն-Մարտէնի (Mém. sur l'Arménie I, 416 եւ Hist. du Bas-Empire 12, 31) հետեւելով զՍմբատ 695ին Հայաստանի կուսակալ եղած՝ եւ Լեւոն կայսերմէ կիւրապաղատութեան պատիւն ընդունած ըլլալ կը համարի: Սէն-Մարտէնի այս ժամանակներու պատմութիւնը ժամանակագրապէս բողբոզին անձիշդ է, բայց ի մասնաւորի Սմբատայ Լեւոն զօրււնիսին հետ ունեցած յարաբերութեանց մասին բաւաններն չեն հաստատուիր որեւիցէ աղբիւրէ մը եւ ոչ իսկ Ասողիկէն ինչպէս ինքը կը ջանայ հաստատել (p. 29, n. 4):

«Յառաջնում ամի իշխանութեան իւրոյ (86 շիճ = 705/6) խորհեցաւ Ալիթ բառնալ յաշխարհէս Հայոց զտոհմ նախարարաց նոցին հեծելովք վասն քինուն, զոր ունէին առ Սմբատայ կիւրապաղատի. զի ասէրեթէ միշտ խոջ եւ գայթակղութիւն լինելոց են իշխանութեանս մերոյ: Եւ մինչդեռ զայս շարութիւն երկնէին ի սիրտս իւրեանց,

¹ Յեւ էջ 20, ծան. 2:

անդէն վաղվաղակի Սմբատն, զորմէ ճառեցաք, գրէր առ արքայն Յունաց եւ խնդրէր զօր ի նմանէ յօգնականութիւն: Եւ հաւանեալ կայսերն կատարէր զխնդիրն: Եւ միարանեալ Սմբատայ ընդ զօրավարին Յունաց՝ եկեալ հասանէին ի գաւառն Վանանդայ ի գիւղն որում Գրաշպետն կոչեն: Անդ հարկանէին զբանակս իւրեանց: Եւ իրրեւ լուաւ Մահմետ՝ իշխան զօրուն Իսմայէլի ժողովեալ զօրս իւր՝ մեծաւ պատրաստութեամբ եւ ընդդէմ նոցա ի մարտ պատերազմի: Եւ հասեալք առ վայր մի՝ կազմեցին գունդ առ գունդ, ճակատ առ ճակատ եւ խմբեցաւ պատերազմն: Անդ վաղվաղակի բարկութիւն Տեառն հասեալ ի վերայ նոցա լքաւ սիրտ պատերազմողաց արանց Յունաց, ի փախուստ դարձեալ անկան յամրոց բանակին իւրեանց: Եւ զօրացեալ թշնամեացն՝ հարին զբազումս կոտորմամբ սրոյ, զորոց ասեն զթիւ անկելոցն աւելի քան զհինգ բիւր արանց սուսերամերկաց: Եւ զսակաւ մնացորդսն առնէր փախստական յաշխարհէս. եւ իւր ժողովեալ զօրս բանակին՝ գառնայր ի քաղաքն Գուին: Իրրեւ զայս տեսանէր իշխանն Իսմայէլի՝ եթէ առաջնորդ զօրուն Յունաց եղեն նախարարք Հայոց, դարձեալ զնոյն խորհուրդ խորամանկութեան հրամայէր Մահմետի կատարել:

Եւ Մահմետի առեալ զհրամանն անիրաւ՝ հրամայէր կասմոյ (Քասիմ) ուրումն, որ էր հրամանատար նորուն ի կողմանսն Նախճուան քաղաքի, կոչել առ ինքն զնախարարս Հայոց նոցին հեծելովք իրրեւ պատճառանօք՝ եթէ անցուցանել ի համարու արքունի եւ առնուլ զհարգ (ρόγα, ուծիկ) եւ դառնալ: Երբ նախարարաբք անկասկած հրամանին հետեւեցան, երկու խումբի բաժնեցին զանոնք, եւ կէսը՝ Նախիջեւանու եւ կէսը իրամ աւանին եկեղեցին փակեցին եւ եկեղեցիներն բոլոր Տեա միասին այրեցին զանոնք: «Անդ բմբռնեցան Սմբատ՝ որդի Աշոտոյ ի Բագրատունի տոհմէ, եւ Գրիգոր

եւ Կորին ի տոհմէ Արծրունեաց, եւ Վարազ-
Շապուհ եւ եղբայր իւր ի տոհմէ Ամատունեաց,
եւ բազում այլք ի նախարարաց Հայոց, զորս ոչ
բաւեմ մի բառ միջէ պատմել: Զնոսա զամենեւեան
բարձեալ ի կենաց՝ անժառանգ առնէին զաշխարհս
ի նախարարաց: Այս արկածը Ստ. Ասողկիի հա-
մաձայն (էջ 124/25) Հայոց 153 թուականին =
704 5, տեղի ունեցաւ, իսկ Թէոփանէսի համա-
ձայն (էջ 372) 6195ին ամ. աշխ.ի = 703ին:
Թէոփանէս այսպէս կը պատմէ. Այս տարի հայոց
առաջնորդները, յանկարծակի Սարակինոսաց վրայ
յարձակելով՝ Հայաստանի մէջ եղած Սարակինոս-
ները սպաննեցին, եւ վերստին Ապսիմերոսի պատ-
գամաւորութիւն զրկելով, Յոյները իրենց երկիրն
բերին: Իսկ Մահմէտ անոնց դէմ արշաւելով,
անոնցմէ շատերն սպաննեց եւ Հայաստանը դար-
ձեալ Սարակինոսաց հպատակեցուց. եւ Հայոց
առաջնորդները տեղ մը ժողվելով կենդանւոյն
այրեց զամէները:

Հմմտ. Մ. Կաղանկ. Գ. Ժ. Զ. Հտ. Բ. էջ 44.
Եւ անտի (ի Սեւանայ) անցեալ ի Հայս եհար զՀո-
ռոմ սպայն եւ զՀայն, եւ զոր ոչ կարաց ըմբռնել՝
գարան գործեալ մեծապէս երդմամբ՝ դաւով եւ
խարէութեամբ առ ինքն ժողովեաց զամենայն
գլխաւորս Հայոց. եւ տարեալ ի Նախիջեւան
քաղաք՝ ութ հարիւր այր յեկեղեցին արկեալ՝
կենդանւոյն այրեաց. եւ շորս հարիւր այր ի
Խրամ նոյնպէս այրեաց. եւ զսինլիքորս նոցա
սրահար սատակեաց: Տես նաեւ Յովհ. Կաթ. էջ
55—58.

Եադուբի, Բ. ԿԿԷ, 19 մինչեւ ԿԿԾ, 4
եւ Բալատուրի ԿԾ 14—19, այս ոճրին վայրը
Խլաթ նահանգը կը տեղափոխեն, ուր 150 տարի
եաքը (851/52, ձմեռը) նոր անուանուած ոստի-
կանը Եուսուֆ՝ Ապու-սեթ Մուհամմա բ. Եու-

սուփի որդին՝ Խոյթի դառնացեալ լեռնականներէն եկեղեցւոյ գմբէթին մէջ սպանուեցաւ: Հմմտ. Ստ. Օրբէլեան էջ 123:

«Յայնմ ժամանակի թափուր եղեալ աշխարհս Հայոց ի տոհմէ Նախարարաց, մասնէին որպէս ոչխարս ի մէջ գայլոց: Եւ թշնամեացն ամենօրինակ չարեօք յարձակեալ ի վերայ, յանհուն աղէտս վտանդի պահէին զբնակիչս աշխարհիս Հայոց. որոց տաղտկացեալ յանհանդիստ նեղութեանցն զհառաչանս եւ զաղաղակ հեծութեան բարձրացուցանէին յերկինս: Իսկ Սմբատ կիրապազատն եւ նախարարքն որ ընդ նմա, գնացեալ մեկնեցան յաշխարհէս. եւ անցեալ խնդրեցին ի թագաւորէն Յունաց քաղաք բնակութեան եւ դադարս խաչանց իւրեանց. եւ նա տայրնոցս զքաղաքն որ անուանեալ կոչի Փոյթ (Փոթի, Փասիս) ի կողմանս Եգեբ (Աղղբիս) աշխարհին. եւ բնակեցան ի նմա ամս վեց:

Իսկ Մահման կատարեալ զայս ամենայն չարիս, բարձրացեալ բողօք աշխարհիս հասաներ յականջս իշխանին Իսմայէլի, որում անունն էր Ալիթ: Եւ վաղվաղակի առաքէ հրովարտակ եւ կոչէ զնա առ ինքն. եւ փոխանակ նորա առաքէ զԱբդ-Ազիզ ոմն որ էր խօթ լսելեօք, այլ խորագէտ, լի երկրաւոր իմաստութեամբ, առասպելախօս եւ առակարկու: Եւ իբրեւ հաստատեցաւ յիշխանութեանն, գրէր հրովարտակ առ նախարարս Հայոց, եւ հաւանեցուցաներ զնոսս դառնալ յիւրանցական աշխարհս, եւ տայր նոցս գիր երդմամբ չափ ըստ սովորութեան իւրեանց: Եւ իբրեւ վստահ եղեալ յուխտադրութիւն նորա, առին զքաղաքն յորում բնակեալ էին, եւ զգանձս եկեղեցեացն յափշտակեալ յաւարի՝ դարձան ի Հայս հատուածեալք ի կայսերէն Յունաց: Եւ կայսերն լուեալ՝ ստորջացաւ ընդ եղեալ ապիրատութիւնն, եւ կոչեալ զառաջնորդս եկեղեցեաց զմեարապօլիտն եւ

գարբեպիսկոպոսունս. եւ հրամայէր նոցա նզովս գրել ի մասենի, եւ ի կատարման տօնին Չատկաց հրամայէր ընթեռնուլ ի վերայ դործողացն պալիրատութեանն, քանզի ի տօնին յայնմիկ գործեցին զգործ անօրէնութեանն: Եւ ի նոյն տօնի կարգաւորեցին ամի ամի զնոյն նզովս ընթեռնուլ մինչեւ ցայսօր, որ եւ տիրեաց իսկ ի վերայ նոցա, եւ եղեւ պատճառ կորստեան նոցա: Ղեւոնդ, Գլ. Զ. էջ 54—59:

Աւրեմն Սմբատի Հայաստան դառնալը տեղի ունեցած է 710ին կամ 711ին (Հիճ. 91 կամ 92) ըստ որում անոր Փոյթ անցուցած վեցերորդ տարին լմնցած կամ նոր սկսած կը նկատենք: Երկրորդ թուականին կը համաձայնի Մովս. Կաղանկ. (Գ. Ժգ. Հտ. Բ. էջ 43) այնու որ կը պատմէ թէ Հայոց 160 թուականին = 711/12 Արդլ-Աղիկ Աղուանք գացած է: Մովս. Կաղանկատուացոյ համաձայն (Անդ) Սմբատ Հայաստանի իշխանը Հայոց 175 թուին = 726/27 մեռաւ: Երկրնակ Սմբատին՝ Հայոց ասպետին հետ՝ Ստեփանոս Սիւնեցին հակաճառութիւն մ'ունեցաւ, Օրբելեանի համաձայն Ղեւոն կայսեր (Խաւերացի, 717—741) ժամանակ: Հմմտ. Մ. Կաղանկ. Գ. Ժէ, Հտ. Բ. 47: Ստ. Օրբել. էջ 97: (Այս հակաճառութիւնը անշուշտ եղած է Մանազկերտի սինոդին մէջ, զոր Յովհան Իմաստասէր (718—728) Սմբատի իշխանութեան ժամանակ երկրնեայ քաղկեդոնականներու դէմ գումարեց. Ստ. Ասողիկ, էջ 102—103:

Իւր որդիները Վասակայ որդւոյն՝ Աշոտի կը նախանձին պատրիկութեան պատուոյն համար, որուն Մրուան Բ. Մահմեա 732ին զինքը բարձրացուցած էր եւ անոր դէմ կը դաւադրեն, սակայն Մրուանէն Գրիգոր եւ Գաւիթ Մամիկոնեաններու հետ Եմն կ'աքսորուին (Ղեւոնդ 143): Ալիթ Բ. ի սպանուակն (744) ետքը կը յաջողին Վասպուրական փախչել, սակայն Մրուան Բ. Խալիֆայութիւնը

գրաւելէն ետքը (745) իւր ոստիկանին Իսահակ բ. Մալիմի ձեռքով զանոնք անվնաս դարձուց:

Ասկէ կը հետեւի թէ Սմբատ կիւրապաղատը՝ Վարազտիրոցի որդին, եւ Սմբատ Վասպուրականի իշխանը եւ Աշոտ պատրիկ իշխանին որդին՝ Ճշգիւ գանազանելու է իրարմէ: Վերջինս Նախիջեւանի 705ի ոճերին զոհ գնաց: Իսկ առաջնոյն Ասողիկէն ընդունած Բիւր-րէան մականունը, գեւ անմեկնելի կը մնայ: Այն կարծիքը թէ Սմբատ Բիւրատեան Աշոտ պատրիկի մէկ եղբայրն է (Սէն-Մարտէն Լըբոյի քով Hist. du Bas-Empire XII, 5, եւ Բրոսսէ, Additions et éclairissements à l'Histoire de la Georgie, էջ 157, որ զՎարդան, էջ 57 վկայութեան կը կոչէ), Սամուէլ Անեցւոյ վճայ միայն կը հիմնուի (տես վերը էջ 11) եւ սակայն Ղեւծոյի Պատմութեան համաձայն արտաքոյ կարգի անհաւանական է:

Յովհ. Կաթ. շատ դիւրաւ լուծած է այս դժուարութիւնները. Վարազտիրոցի մահուանէն վերջը կը պատմէ (էջ 49 տպ. Էմին) «Ապա Ներսէս զորդի նորա զՍմբատ ի պատիւ հօրն խնդրէ կացուցանել, եւ հայցէ եւս զԹէոդորոս Ռշտունեաց տէր ի զօրավարութիւն հաստատել: Եւ այսպէս պայազատեալ ապահովանայր առ ժամանակ մի ի շար հինից Հագարու աշխարհս մեր», Էմմա. Սեր. 116 Գրիգոր Մամիկոնեան իշխանին մահուանէ ետքը կը շարունակէ (էջ 53). «Ջինի սորա պայազատէ զիշխանութիւնս Հայոց Սմբատ Բագրատունի՝ որդի Սմբատայ: Եւ յայսմ վայրի Մրուան (Մուհամետ բ. Մրուան) ոմն յիսմայէլեան տոհմէ ոստիկան ի Հայս առաքեալ՝ մարտ ընդ բոլորից իսկ ամբողջաց Հայոց զնէր...: Եւ զկնի Մահմետի այլ ոստիկան ի Հայս առաքեցաւ՝ Աբգլահ անուն, այր ժանտ ժպիրհ եւ ապարասան եւ յաւէտ շարաբարոյ. որ զկեղծաւորութիւնն իբրեւ զթոյնս իժի յինքն բունեալ ունէր եւ կալանաւոր կապանօք շարշարէր զիշխանս եւ

զազատս աշխարհիս Հայոց, եւ յաւարի առնոյր զկարասի եւ զտացուածս բազմաց: Ապա եւ մեծն Սահակ (կաթուղիկոս) կապեալ ի շղթայս տայր տանել ի Գամեսկոս (Տմնա. Ասողիկ 101), եւ ընդ նմին եւ զիշխանն Հայոց՝ զՍմբատ որդի Սմբատայ:»

Այսու ի հարկէ հարազատութիւնը (Legitimitätsprinzip) ամենապարզ կերպով պահուած է. Սմբատ կիւրապաղատը Սմբատայ որդին՝ Վարազ-տիրոցի թոռը՝ Սմբատ Խոսրով-Շնու մեծի թոռնորդին է: Սակայն ափսոս որ այս տոհմագրութիւնը Ղեւոնդայ անհամաձայն կ'ելլէ:

Վարդանի այս մասին պատմութիւնը, էջ 70—73, պարզապէս վտիտ քաղուած մըն է Յովհ. Կաթ. է, էջ 52—58 եւ Ստ. Ասողիկէ, Բ. գլ. Բ. էջ 99—105 եւ գլ. Գ. էջ 120—125, եւ արգէն Ասողիկի վերջին գլուխս Ղեւոնդէ արտագրութիւն է եւ անոր համար ալ ինքնակաց արժէք մը չունի:

9. Երբ Մրուան բ. Մուհամմէտ, Հեշմէն՝ Սեթ Հարաշիի (Սայիտ բ. Ամրալ Հարաշի) տեղ Հայաստանի ոստիկան անուանուեցաւ եւ Գուրիս եկաւ (114 ՀՃ. = 732 յ. Ք.) «յանդիման լինէին նմա նախարարք Հայոց. եւ խօսի ընդ նոսա բանիւք խաղաղութեան. եւ կոչէ առ ինքն զԱշոտ՝ որդի Վասակայ ի տանէ Բագրատունւոյ, եւ տայր նմա իշխանութիւն պատրկութեան ի վերայ աշխարհիս Հայոց հրամանաւ Հեշմայ, եւ բազում պատուով պատուէր զնա»: Ղեւոնդ 143 յջ.: Մրուան Բ. ի ամիրապետութեան ժամանակ (745—750) Աշոտ՝ Գրիգոր Մամիկոնեանէն, որ Վալիտ Բ. ի սպանուածէն (744) ետքը Եմենէն դարձած էր, վրէժխնդրութեան համար կոյրցուեցաւ: «Իսկ Աշոտայ կալեալ զիշխանութիւն ամս տասն եւ եօթն փառաւորապէս պատուով քան զառաջինսն, որ նախ քան զամենայն իշխանսն որ յառաջ քան զնա, հանդիպէր դաւօղ նենդութեանն. եւ կեցեալ

յետ այնորիկ ամս տասներեք՝ վախճանէր բարւոյր ծերութեամբ, եւ եղեալ ի տապանի փառաւորացէս ի կայս Հանգստեան իւրոյ ի գիւղն Գարիւնս»։ Ղեւոնդ 151—156։ Հմմտ. Daghaschian, Gründung des Bagratidenreiches durch Aschot Bagratuni. Berlin 1893, էջ 52 յՂ.։

Ուրեմն Աշոտ իշխեց 732էն մինչեւ 748 եւ 761ին մեռաւ։ Ստեփ. Ասողիկ Բ. դ., էջ 131, որ պարզապէս զՂեւոնդ կ'արտադրէ, Աշոտի կառավարութեան 15 տարի կու տայ եւ կոչընդէն ետքը 14 տարի ալ ապրած կը համարի, Բ. գլխոյն մէջ ալ անոր 15 տարի կու տայ։

10. Երբ Աբդլա (Աբուլարբաս աւ Սաֆֆաս 750—754) ամիրապետին եղբայրն Աբդլա «հայր դանդի»ն (أبوالدانق), որ յետոյ ամիրապետ ալ եղաւ Աբու Ջաֆար ալ Մանսուր անուամբ, Հայաստանէն մեկնեցաւ «Թողոյր հրամանատար դատաւորութեան եւ հարկապահանջութեան ի վերայ աշխարհիս Հայոց զեզիտ որդի Ուսադի (այսպէս կարգա՛)։ Եւ եղիտ կացուցանէր ի վերայ աշխարհիս իշխան ի նախարարացն Հայոց զԻսահակ՝ որդի Բագարատայ ի նոյն տանէ իշխանին Աշոտոյ, որ էր որդի հօրեղբոր նորա»։ Ղեւոնդ 160։

Այս պատուածքը կը համաձայնի Տարբարիի, որուն համեմատ Եզիտ բ. Ուսադ աւ Սուլամի արդէն աւ Սաֆֆասի ամիրապետութեան տանն Հայաստանի ոստիկան էր եւ ոչ թէ անոր եղբոր ալ Մանսուրի ժամանակ եղաւ (Տարբ. Գ., 11, 1, ՀՃ. 134ին = 751/52, Աէ, 10, 135ին = 752/53)։ Եպրուրիի (Պատմ. Բ., էջ 5) համաձայն, Աբուլարբաս իւր եղբայրը Աբու Ջաֆարը ալ Գաղիբայի, ալ Մաուչիլի, զինուորական սահմանաց, Հայաստանի եւ Ատրպատականի կուսակալ անուանեց։ Ասոր վրայ վերջինս ար Ռազգա զնաց եւ ար Ռաֆիդայի սահմանը Եփրատի եզերքն

նշանակեց եւ Ադհամ բ. Մուհրիզի շափել տուաւ : Յետոյ ալ Հասան բ. Կահթարա աթ Թային ալ Գաղիբայի, իսկ Եղիտ բ. Ուսադ աս Սուլամին Հայաստանի կուսակալ անուանեց. բայց վերջէն զինքը վարառաւ եւ Հայաստանի կուսակալ նշանակեց ալ Հասան բ. Կահթարան. եւ Աբլարասի կառավարութեան ժամանակ ալ ստիկա կուսակալ մնաց : Ալ Մանսուրի կառավարութեան ատեն Եղիտ բ. Ուսադ կրկին անգամ Հայաստանի կուսակալ եղած պիտի ըլլայ (է է 7, 9) : Սահակ իշխանը եւ Տրդատ Հայրապետը (741—764)՝ Ղանանդ գաւառի նախարարական տնէն, շատ անգամ կը բողոքէին Եղիտի՝ հարկաց խստութեան համար, բայց ի զուր : « Բարձրացեալ բողոք տրանջմանն հասանէ առ Արդլայն, եւ խրոխտացեալ կոչէ առ ինքն զԵղիտն », եւ անոր տեղ Մսլիմի որդի Բագարը զըկեց, որ սակայն եւ ոչ մէկ տարի մնաց. Ղեւոնդ 167 : Բագար բ. Մուսլիմ ալ Ուքայի Հճ.ի 153ին (770) Հայաստանի կուսակալ էր. Տաբարի, Գ, ԳՎ, 16 :

[Այս բացատրութենէս ինքնին կը հետեւի Ասողկի պատմածին անճշդութիւնը եւ արուեստական ըլլալը. էջ 105 « Եւ յետ նորա (Աշոտի, եկաց իշխան Հայոց) Սմբատ որդի նորին ամս ԻԲ » : Գիւլորիէի թարգմանութիւնը հոս բոլորովն սխալ է :]

11. Հասան բ. Կահթարայի զօրավարներէն միոյն՝ Մահմէտի՝ հետ Աբաստան կ'երթայ Արտաւազդ Մամիկոնեանի առաջնորդութեամբ ապստամբած Հայոց դէմ, Ղեւոնդ 170, Ապունճեպի Բագաւանի քով Մուշեղէն յաղթուելէն ետքն, ապրտամբաց կողմն անցաւ, Բագրեւանդի կուռն մէջ 772 ինկաւ, Ղեւոնդ 173, 183 : Հմմտ. Dagh-baschian, S. 58—63 : Ասոր կարծեցեալ իշխանութեան նկատմամբ տես թիւ 10ի վերջերը :

12. Ղեւոնդ 178 :

13. Ղեւոնդ 174, 178:

14. Սմբատի բարձակից եւ նիղակակից կ'իյնայ Բագրեւանդի ճակատին մէջ, Ղեւոնդ 183:

15. Օթման ոստիկանին Դարբանդի գէմըրած արշաւանքին մէջ կը մեռնի, Մուհամմէտ ալ Մահտիի կառավարութեան վերջին տարին (786): Օթմանով հասկնալու է Օսման բ. Օմար բ. Խուրիմը (Բաւ. Կ 10, 14 عثمان بن عماره بن خريم) որուն տեղն անցաւ Ռոհը (Ռուհ բ. Հատեմ էլ Մահալլապի. (Բաւ. անդ روح بن حاتم الملقبي) Ղեւոնդ 194—195. Ռոհի գալստեան ատեն Մահմէտ (ալ Մահտի) կը սպանուէր:

16. Ղեւոնդի Պատմութեան մէջ, որ Ստեփանոս Կաթուղիկոսի գահակալութեամբ 789/90 կը վերջանայ, Բագարատ (786) սպարապետէն ետքը ուրիշ Բագրատունի չի յիշուիր: Ստեփանոս Ատղիկի համաձայն (Բ. բ. էջ 106) Աշոտի (Թ. 11) որդիէն՝ Սմբատէ ետքը իշխեց ասոր որդին Աշոտ Մսակերը 20 տարի, որուն յաջորդեց իր որդին Աբլաբասը 30 տարի տեւող կառավարութեամբ: Բայց թէ Աշոտ Մսակեր չի կրնար Սմբատի անմիջական յաջորդն եղած ըլլալ, յայտնի է արդէն Ղեւոնդէ: Իր որդին Սմբատ Խոստովանողը երիտասարդութեանը միջոցին Հարուն ալ Ռաշիտի ժամանակ Սամառա պատանդ էր եւ հազիւ Հայոց 275 թուին (826/27) Հայաստան Կարձաւ: Եւ որովհետեւ 855ին Բուղայէ Սամառա տարուեցաւ, ուստի բացայայտ է որ իր կառավարութեան 30 տարիները (826—855) Հայաստան դառնալէն ետքը կը սկսին, ըստ այսմ ալ անոր հօր Աշոտ Մսակերի կառավարութիւնը 806/7—825/26 կ'իյնայ: Ուստի ընդունելու ենք որ Սմբատ Խոստովանող իր հօր կառավարութեան սկիզբն իսկ Հարուն ալ Ռաշիտի (786—809) արքունիքը պատանդ զրկուած էր:

|| Աշոտ Մսակերի վրայ տեղեկութեան մը կը հանդիպինք ժամանակակից հեղինակի մը՝ Գիօնիսիոս Տէլ-Մահրէ յակորիկեան պատրիարքին քով: Յունաց 1125 թուականին (812/3 յ. Բ.) Խառանի մէջ Թէոդորիկոս անուամբ եւ Պուզղա մականուամբ Եղեսացի քաղկեդոնական աղանդաւոր մը ելաւ, որ կարճ միջոց մը Խառանի եպիսկոպոս եղած էր, բայց Անտիոքի կաթողիկէ պատրիարքէն՝ Թէոդորեոսէ (795—812) վար առնուած էր: Մաքսիմոսի վարդապետութիւնը նորոգեց եւ կ'աշխատէր քաղկեդոնականաց եւ ուղղափառաց մէջ հետեւողներ գտնել: Որովհետեւ քաղկեդոնականաց մէջ յաջողութիւն չունեցաւ, անոր համար Աղեքսանդրիա անցաւ, բայց հոս ալ բախտ չունեցաւ եւ Հայաստան գնաց: «Աշոտ պատրիկի գնաց եւ առաջին տեսութեամբ իսկ զանիկա մալորցուց եւ իրեն նպաստաւոր դարձուց:

Կիրակոս պատրիարքը այն ատեն Մծբնայ Նոննոս աւագ սարկաւազը ղրկեց, անոր հերետիկոսական կարծիքները խայտառակելու համար, որպէս զի չըլլայ թէ Հայերը մոլորցընէ: Երբ հասաւ Նոննոս, տեսաւ թէ Աշոտ արգէն Պուզղայի հերետիկոսութեան միտեալ էր: Աշոտ կը խորհէր թէ Նոննոս՝ այդ երիտասարդը, չէր համարձակեր հակաճառել կամ՝ նոյն իսկ երեւալ Պուզղայի, անոր համբաւոյն պատճառաւ: Իսկ երբ Նոննոս կը խնդրէր Պուզղայի հետ վիճել, վերջինս կը մերժէր պատճառ բերելով թէ եպիսկոպոսի մը վայել չէ երիտասարդի մը հետ հակաճառել, վասն զի կը վախնար թէ կը խայտառակուի: Սակայն Աշոտ զինքը ստիպեց, եւ առաջին գումարման իսկ կործանեցաւ, երկրորդ տեսութեան պատասխան չկրցաւ տալ եւ պարտուեցաւ. եւ յայտնի եղաւ թէ սուրբ Գիրքը կարդացած չէր եւ ոչ ալ սրբոց իմաստութիւնը ուսած էր, այլ սովեստներու գիտութիւնը միայն ունէր: Ելաւ եւ շփոթահար հե-

աացաւ, իր վրայ կատարուեցաւ այն մարգարէական խօսքը, որ սինակոկի համար կ'ըսէ (Երեմ. Բ. 36) «Ինչպէս որ խայտառակուեցար Եգիպտոսէն, այսպէս ալ պիտի խայտառակուիս Ասորեստանէն»: Երբ Պուզղա վերջապէս փախաւ Հայաստանէն, Աշոտ պատրիկը եւ իւր որդիները Նոննոս սարկաւազապետը պատուով պահեցին իրենց քով եւ անոր հետ շատ լաւ էին: Այս իմաստունը զԱշոտ եւ անոր որդիները եւ ասոնց ձեռքով բուրբ Հայերն ոչ միայն մոլորութենէ եւ երկաբնէութենէ ազատեց, հապա նաեւ Յուլիանոս Երեւութականի մոլորութենէն, որով անոնցմէ շատերը մոլորած էին այն միութենէն ետքը՝ զոր Աթանաս եւ Յովհաննէս Աթողիկոսը յառաջ բերած էին»: (Ժամանակագրութիւն Միքայէլի Ասորոյ, յափօրիկեան պատրիարքի Անտիոքայ [1166—1199] XII, 8, Հրատ. եւ Թրգմ. J. B. Chabot, էջ 495, 12—497, 8, Բնագիրի. = Հտ. III, 32a—34a Թարգմանութեան:

Այս աղանդաւոր Պուզղան ծանօթ է նաեւ Հայոց, որոնց մէջ Եպիկուռա կամ Ապիկուռա կը կոչուի, որ Աշոտ Մսակերի եկաւ՝ զանիկա Քաղկեդոնի ժողովոյն գարձընելու համար: Ասոր վրայ Միջագետքէն Բուրեա (Մոսկուայի տպ. Բիւրատ) Վարդապետ մը՝ Նանա սարկաւազը Հայաստան կը զըկէ Ապիկուռի դիմամարտելու համար: Հմմտ. Վարդան Վարդապետ. Վենետ. 1862, էջ 78, Մոսկուա 1861, էջ 107: Նանան կը համապատասխանէ սարկաւազապետ Նաննաի. հմմտ. առ այս W. Wright, A short history of Syriac literature, p. 205: Երուանդ Տէր-Մինասեանց, Հայոց եկեղեցւոյ յարաբերութիւնը ասորոց եկեղեցիների հետ. Էջմիածին 1908, էջ 233, այս միջադէպը կեղծեօք Աշոտ իշխանաց իշխանի ժամանակ կը դնէ, թէեւ Վարդան բացայայտ Աշոտ Մսակերի վրայ կը խօսի:

Մտադրութեան արժանի է որ Հոս Աշոտ պատրիկի հետ, անոր որդիներն արգէն իբրեւ ինքնակաց կը յիշուին: ॥

Հարուն ար Ռաշիտի եւ անոր որդւոց, բայց մանաւանդ Բաբաք պարսկի քսանամեայ ապստամբութեան ժամանակ Վաւկասեան երկիրներու քաղաքական զարգացումն հասկնալու եւ ասով նաեւ թ. դարու մէջ Բագրատունեաց տակաւ տակաւ ածող ճոխութիւնն ըմբռնելու եւ Բագրատունի թագաւորութեան հաստատման նախընթաց պատմութեան համար՝ անդին արժէք պիտի ունենար Շապուհ Բագրատունւոյ պատմութիւնը: Այդ շրջանը յարափոփոխ պատմութիւն մը կը բովանդակէ, վասն զի հայ մասնական իշխանները եւ արաբական ապստամբ զորավարներն ամէն տեղ գլուխ կը բարձրացընէին: Սակայն դժբախտաբար այդ գործը մշտապէս կորսուած կ'երեւայ, այնպէս որ մենք գրեթէ բացարձակապէս ստիպուած ենք Վարդանի կարճ յառաջընթացութեանց դիմելու: Նման դժբախտութիւն մ'ունեցած է Եաքուբի աշխարհագրութեան Հայաստանի հայող մասը, ուսկից կրնայինք ի մասնաւորի ազգագրական տեղեկութիւններ սպասել Վաւկասեան երկիրներու բնակչաց մասին: Այսպիսի պարագաներու տակ Հարունի եւ անոր որդւոց ժամանակ Հայաստանի ընթացիկ պատմութիւնը՝ Եաքուբի պատմագրութեան մէջ, մեծ կարեւորութիւն կը ստանայ, մանաւանդ որ հեղինակը տարիներով Հայաստան ապրած՝ եւ երկրին բազմաթիւ իշխաններու եւ կուսակալներու իբրեւ գրագիր ծառայած է (Ibn al Faq. Կ 90, 19):

Ասորիկ կը պատմէ թէ Աշոտ Մսակեր իր կայանը Վասպուրականի սահմանէն, Մասիսի կից կողովտ դաւառի Գարիւնք գղեակէն Արշարունիք փոխադրեց: Բայց կ'երեւայ թէ բոլորովին ինքնակամ չէ գործած: Մինչդեռ մինչեւ Նախիջեւանի

աղէաբ (705) Բագրատունիներէն ճիւղ մը Վասպուրականի իշխանութիւնն ունէր, կը տեսնենք թէ արդէն ալ Մանսուրի ժամանակ իբրեւ իրական տէր Վասպուրականի երեւան կու գան երկրին ժառանգներն՝ Արծրունիները (Ղեւոնդ 162, 176, 178), եւ այն ինչ իններորդ դարու կէսին՝ մանրամասն տեղեկութիւններն կը բազմանան, Վասպուրականի մէջ Բագրատունիներու հետքն չի զգացուիր, մինչ Արծրունիներն՝ երկրին ճանշուած տէրերն են: Ուրեմն Վասպուրականի մէջ Արծրունեաց աճող զօրութեան հետ կապ մը ունենալու է Բագրատունեաց անկէ հեռանալը:

Իր իշխանութեան հիմը գրաւ Աշոտ Ջահապ Իսմայելացոյն եւ անոր որդւոյն Աբղլմէլիքի դէմ կռուելով՝ որ Գոււնոյ մէջ սպանուեցաւ մինչ անոր բանակը զՇապուհ Աշոտի եղբայրը կը հալածէր՝ Գոււնոյ ժոտերն ըրած ասպատակութեանը համար: Վարդանի այս դէպքի պատմութենէն ակնյայտնի կը տեսուի թէ Տարսն Աշոտի իշխանութեան տակն էր, սակայն չի հաղորդուիր թէ երբ եւ ինչ կերպով Աշոտ այս ի հնուց Մամիկոնեանց պատկանող նահանգին տիրացած էր: Բայց կը տեսնենք արդէն որ Սմբատ Խոսրով-Շնումի որդին՝ Վարազտիրոց Ջաւիտեան-Խոսրովը իր որդիներուն հետ Տարսն կը փախչի Գարիբպետի առջեւէն Սեբ. 102 (տ. Թ. 3, էջ 4): Բարձր-Հայոց Սպեր գաւառը Բագրատունեաց սեպհական երկիրն էր, սակայն դեռ Է. դարու առաջին կէսին Տայք ընդհանրապէս իբրեւ Վարազտիրոցի սպասաւանդան կը յիշուի Սեբ. 115, եւ հոս է որ կը քաշուի վերջէն Արաբաց առջեւէն Սմբատ Կիւրապազատ (տ. Թ. 8, էջ 20): Վերջէն Աշոտ Մուսկեր ասոնցմէ զատ ձեռք ձգեց նաեւ Շիրակը եւ Աշոցքը:

Աշոտի կառավարութեան վերջին մասին եւ Սմբատի, անոր որդւոյն իշխանութեան սկզբան

վրայ Վարդան կը պատմէ. էջ 79, “Իսկ Սեւադա ոմն ի տանէ Զահապայ չորիւք հազարօք կոռեալ ընդ Աշոտոյ եւ ընդ եղբօր իւրում Շապհոյ, մեռաւ Շապուհ ի պատերազմին. եւ զկնի երկու ամաց մեռաւ Աշոտ ի տան իւրում եւ ան զիշխանութիւնն Սմբատ որդի նորա, եւ խնամէր զմնացեալ որբան, զորդիսն Շապհոյ բնակեցուցեալ զնոսա յԱնի¹ յապահոյս. խաղաղութիւն արարեալ ընդ Սեւադայի, առնու ի նմանէ զպատիւն հայրենի ասպարապետութեան. եւ ամուսնացեալ ընդ քեռն Գաւթի՝ ծնանի երկու որդիս, զԱշոտ եւ զՇապուհ, որոց քոյրն տուաւ յամուսնութիւն Բագարատայ որդւոյ Աշոտի կիւրապաղատի. եւ Գաւթի եղբայրն Սմբատայ շինէ զՕձ բերդ”²: Ղերն բուռածներուն համաձայն Աշոտ մեռած է 825/26 եւ ըստ հետեւորդի անոր եղբայրը՝ Շապուհ 823/24ին: Սմբատի՝ Սեւադայի հետ դրած դաշինքը կնքուած էր ամուսնութեամբ մը, ինչպէս կ’իմանանք Յովհան. Կաթողիկոսէ (էջ 64) “Իսկ Սեւադայ ոմն անուն ի պարսիկ տոհմէ, որ առեալ էր իւր կին զԱրուսեակ ի Բագարատունի տանէ եւ ի ձեռն այնորիկ զյոյով մասն երկրիս բռնակալեալ սեփհականաբար իմն տիրէր”:

Յովհ. Կաթ. Սեւադան այսինքն Սաւատաբ. Աբգբլ-Համիտ ալ Գահհաֆի (տես վարը էջ 46) “է պարսիկ ասպետ” կը սերեցընէ վրիպակաւ, մինչ Ստեփ. Օրբելեան ի “հայեբան ասպետ” ունի (էջ 121): Կարելի չէ Բրոսէի հետ (Hist. de la Siounie I, p. 101) “պարսիկ” ի ուղղել, հապապէտք է պարզապէս սխալ ըմբռնում մը համարիլ: Սեւադա առաջին անգամ Աղուանից պատմագրէն կը յիշուի Հայոց 270 թուականին = 821 յ. Բ. “Ի նոյն ամի ասպատակեաց Սեւադայ աշխարհա-

1 Շիրակի մէջ, վերջէն Բագարատունեաց կայանը:

2 Տարօնի մէջ:

ւերն Տաճիկ, որ Աւառանշան (աւերման նշան) տնուն ճանաչէր, ի սահմանս Հայոց. եւ յաւարի առեալ զաշխարհս ամենայն՝ դառնայ ի Սիւնիս. եւ ամբանայ ի բերդատեղի աւանին Շաղատու որ է ի գաւառին Ծղկաց: Եւ տէր Աստակ՝ Սիւնեաց տէր, ածեալ զԲաբան ի Պարսից՝ եհար զնոսա. եւ արար փախտականս, Մովս. Կաղանկ. տպ. Շահնղը. Գիրք Գ, Հար. Բ, էջ 54: Հմմտ. այս անձին նկատմամբ նաեւ Brosset, Coll. d'hist. armén. I, p. XIII, Daghabaschian, Gründung des Bagratidenreiches, էջ 4, ծն. 1: Քաղաքական այն յարաբերութեանց վըսյ, որոնց մէջ Աշոտ Մսակեր իւր իշխանութիւնը ստեղծեց, հարկաւոր լոյսը կը տարածէ Եաքուրիի պատմութիւնը, որ արաբական տեսակեալ գրուած ըլլալով, զժբախտարար հայկական մասնական իշխաններու զարգացումը բնագոյնուր խօսքերով միայն կը գծէ եւ անոնց անունները կը լռէ: Ահաւասիկ իր խօսքերը. Պատմ. Բ, օ 10, 15 մինչեւ օ 19, 11.

«Մահտի մահուրնէ ետքը Հայաստան ասպատակեցաւ եւ շարունակ խռովութեան մէջ մնաց Մուսայի կառավարութեան ատեն: Ռաշիտ՝ Խուզայմա բ. Խաղիմաթ Տամիմին¹ Հայաստանի կուսակալ դրաւ, որ տարի մը եւ երկու ամիս հոն մնաց, կարգ եւ խաղաղութիւն պահեց, երկիրը ծաղկեցաւ եւ բնակիչները հանդարտ մնացին: Ասկէ ետքը Ռաշիտ՝ Խուզայմա բ. Խաղիմի տեղ Յուսուֆ բ. Ռաշիտ աս Սուլամին² անուանեց. ասիկա Նիգար-

¹ Հմմտ. Բալ. Կ 10, 15. Ղեւոնդի էջ 195 համաձայն Մուսէ (ալ Հադի) Ռոհի (Ռուհ բ. Հատիմ ալ Մուհալլարի, Բալ. Կ 10, 14. տես Թ. 15) տեղ Հայաստանի կուսակալ անուանեց Սալամը, որով միայն Խուզիմա բ. Խաղիմ կրնայ հասկցուիլ:

² Բալ. եւ Յաբ. շունին:

ներու բազմութիւն մը գաղթեցուց. մինչ Հայաստանի մէջ յառաջ Եմէնցիներն գերիշխող էին, Յուսուֆի ժամանակ Նիզարներն բազմացան: Յետոյ (Ռաշիտ) Եզրա բ. Մազիազ բ. Չարիա աչ Շայբանին¹ գրաւ, որ ամէն կողմանէ հոն գաղթեցուց Ռաբի ցեղը, որոնք այս օր ալ հոն գերիշխող են, եւ երկիրն ամենայն ճշտութեամբ կարգի կանուներ մէջ բռնեց, այնպէս որ ոչ ոք կը յանդգնէր շարժիլ: Անկէ ետքը եկաւ Արդ ալ Կարիր բ. Արդըլ Համիտ, որ Չայիտ բ. ալ խատտաբ ալ Ադաւիի² ցեղէն էր, որուն բնակութիւնը խառան էր: Գիլյար Մուգարի մարդկանց բազմութեամբ մ'եկաւ ասիկա, չորս ամիս միայն մնաց եւ արձակուեցաւ: (Ռաշիտ) այժմ անուանեց Փաղը բ. Եասիա բ. Նալիդ ալ Բարմակին³ որ անձամբ հոն դնաց:

¹ Բաւ. Կ՝, 15: Ղեւոնդ էջ 200: Եզրա ոմն որդի Մզդէի (կարգաւ Մզէդի): Տար. Գ. Դ. Կ, 5 Եզրա բ. Մազիազի ՀՃ. 172 = 788/89 վար առնուիլը միայն կը յիշէ: Ղեւոնդի նայեալով Եզրա Մզէդի որդին, Արդաւըրիր (Արդ ալ Կարիր բ. Արդ ալ Համիտ) եւ Սուլէյման (անձանօթ արարացի մասենդարներու) Հայաստանի կուսակալ էին յանուն Ովբեղլա (Ուբայդուլլահ բ. ալ Մահդի) որ իր եղբորմէն Հարուն ար Ռաշիտէն՝ Ատրպատականի եւ Հայաստանի, Վրաստանի եւ Աղուանից ընդհանուր կուսակալ նշանակուած էր: Սուլէյմանը Հայաստանի իշխան գրաւ: Տարի համաձայն Ռաշիտ ՀՃ. 172ին Հայաստանի ոստիկան նշանակեց Ուբայդուլլահ բ. ալ Մահդին իբրեւ յաջորդ Եզրա բ. Մազիազի. հմմտ. Բաւ.: Ետբուրի դուրս կը ձգէ զինքը: Յով. Կաթղ. Յովթար Կաթուղիկոսի դահ էլլէլէն (790) ետքը շատ անորոշ կը տատմ. «Չայնու ժամանակաւ Եզրա ոմն ոստիկան ի Հայս յամիրապետէն առաքեալ լինէր. որ իբրեւ եհաս ի Նախնաւան քաղաք՝ ապա կուսակալս եւ գործակալս ըստ գաւառաց գաւառաց առաքէրն»:

² Ղեւոնդ 200, Արդաւըրիր:

³ Բաւ., Կ՝, 16: Տար. Գ. Դ. Կ, 16-17 ՀՃ. 176ին. կը գնէ (27 Ապր. 792 մինչեւ 16 Ապր. 793):

Հասնելէն ետքը ալ-Բաբ-վալ-արվաբ դիմեց, Խամբին ամբողջին վրայ քալեց, բայց յաղթուեցաւ, ետ քաշուեցաւ առանց բանի մը վրայ հոգ բնելու, Իրաք գնաց եւ Օմար բ. Այուբ ալ կինանին՝ փոխանորդ թողուց երկրին մէջ: Փաղլ Իրաք հասնելէն ետքը Աբու Ջարբահ՝ հարկաժողով ղրկեց, իսկ Սայիտ բ. Մուհամմատ ալ Հառանի ալ Լահ-բին՝ զօրավար ղրկեց Հայաստան: Աբու Ջարբահի դէմ ապստամբեցան Պարտաւի բնակիչները եւ սպանեցին զինքը. Հայաստան ապստամբեցաւ, ուր երեւան ելաւ Աբու Մուսլիմ հերձուածողը՝ Ալթմ ֆաղլ Հայաստանի կառավարութիւնը յանձնեց Խալիտ բ. Եզիտ բ. Ուսայդ աս Սուլամին եւ 5000 մարդով ղրկեց անոր Աբդ ալ Մէլէբ բ. Խալիֆա ալ Հարաշին՝ Ասոնք Աբու Մուսլիմի հետ Վարդանի քով (կարգա ۳۱۳۰) փոխանակ ۳۱۳۰) զարնուեցան՝ բայց յաղթուեցան, ասոր վրայ Աբու Մուսլիմ քալատ ալ կիլաբ (Շներու բերդ)² արշաւեց եւ առաւ: Ռաշիտ Հայաստանի կուտակալ անուանեց Աբբաս բ. Գարիր բ. Եզիտ բ. Գարիր բ. Աբդալլահ Բագիլացին՝. երբ Պարտաւ եկաւ Բայլաքանացիներն (Փայտակարանի բնակիչներն) իրեն դէմ ելան, ուստի ինքը Պարտաւ ամբացաւ եւ Մադան ալ Հիմին՝ 6000ով Աբու Մուսլիմի դէմ ղրկեց: Երկու բանակներն իրարու զարնուեցան եւ ճակատեցան եւ Մադան ալ Հիմին ինկաւ: Աբու Մուսլիմ հերձուածողը Գուրիլի (Գուին) վրայ քալեց եւ չորս ամիս պաշարեց. յետոյ քաշուեցաւ եւ Բայլաքան գնաց հաստատուեցաւ եւ Հայաստանի ուժը զօրացաւ: Ռաշիտ ղրկեց 12.000ով Եահիա ալ Հարաշին՝ եւ 10.000 հոգիով Եզիտ բ. Մազիադ ալ Հայբանին՝ եւ հրամայեց Եզիտ բ. Մազիագի

¹ Բալ. եւ Տաբ. չունին:

² Սինեաց մէջ. Բալ. ۱۹۵, 9 (= Իբն ալ Ֆաբ

որ Հայաստան յարձակի, իսկ Հարաշի որ Ատրպատական արշաւէ, որուն բռնութեամբ տիրացած էր 'ՄուհալՏիլ աթ Թամամին': Հարաշի հանդիպեցաւ անոր, կռուեցաւ, յաղթեց եւ երկիրը վերստին հանգարտեցուց. յետոյ Հայաստան շուեց Եղիա բ. Մաղիադի հետ միանալու եւ Աբու Մուսլիմ ալ Շարիի դէմ կռուելու համար: Հասաւ հոն, երբ արդէն Աբու Մուսլիմ մեռած եւ անոր տեղ երեւան ելած էր Սական բ. Մուսա ալ Բայլաքանի¹ անոր պաշտպանեալը... (կը պակսի) որուն բնակութիւնը ալ Բայլաքան էր: Արդ. երբ վերջինս Եահիա ալ Հարաշիի գալը լսեց, անոր դէմ իր ամենաքաջ ձիաւորներն զրկեց խալիլ բ. ալ Սականի¹ հետ, երբ Հարաշիի հետ զարնուեցաւ, Հարաշի զինքը գերի բռնեց եւ Բայլաքան արշաւեց: Այս լուրիս վրայ Սական փախաւ Քալատ ալ կիլաբ, մինչ Բայլաքանի բնակիչներն Հարաշիի դիմելով թողութիւն խնդրեցին եւ զինքը քաղաք մտցուցին. Հարաշի ներեց բնակիչներուն եւ պարիսպներն քանդեց: Իսկ Սական 8000 հոգւով Եղիա բ. Մաղիադի գնաց անկէ թողութիւն խնդրելու համար, բայց վերջինս զինք Ռաշիտի զրկեց: Երբ երկիրը խաղաղցաւ, Ռաշիտ նշանակեց Մուսա բ. Իսա ալ Հաշիմին¹. ասիկա մէկ տարի մնաց Հայաստան, ապստամբութիւնը վերստին սկսաւ, եւ Հայաստանի գաւառներն խռովութիւնը տիրեց: Ռաշիտի լուր տուաւ այս մասին, որ ըսաւ. կարծեմ, Հարաշի միակ մարդն է Հայաստանի համար: Մուսա բ. Իսան վար առաւ եւ Հարաշին¹ ոստիկան զրկեց հոն, որ ջարդեց զհայերն մինչեւ խաղաղութիւնը հաստատուեցաւ: Ռաշիտ ասկէ ետքը Ահմատ բ. Եղիա բ. Ուսայգ աս Սուլամին¹ նշանակեց: Երբ Հայաստան եկաւ՝ երկրին մէջ գտնուող խորասանցիները, որոնք Հարաշիէ յառաջ եւ անոր հետ ալ եկած

1 Բալ. եւ Տար. լուսին:

էին, ապստամբեցան եւ երդում՝ ըրին անոր դէմ
 բաւով. քեզի ոչ կ'անսանք եւ ոչ կը հնազան-
 դինք: Ասոր վրայ Ռաշիտ՝ Սայիտ բ. Սալմ բ.
 Քուտայրա ալ Բահիլին՝ անուանեց, երբ ասիկա
 իր պաշտօնատեղին հասաւ, քանի մ'ամիս հպատա-
 կեցան անոր, իսկ ինքը տիրող իշխանաց հետ
 նենգութեամբ վարուեցաւ, ասոր վրայ Բաբ-վալ-
 արվարի բնակիչներն ընթոստացան եւ անոր կառա-
 վարչին դէմ ապստամբեցան: Վասն զի Սայիդ բ.
 Սալմ՝ գ'նաջմ² բ. Հաշիմը, որ Բաբ-վալ-արվարի
 հրամանատարն եղած էր՝ սպաննեց, որուն վրայ
 Հայուն (?) բ. ան 'նաջմ՝ ապստամբեցաւ, Սայիտը՝
 Բաբ-վալ-արվարի կառավարիչն սպաննեց, եւ
 Խաղրաց Խաբան թագաւորին գրեց: Խաղրաց
 թագաւորը անհամար բազմութեամբ անոր օգնու-
 թեան եկաւ, յարձակեցաւ Մուսլիմներու վրայ,
 ջարդեց եւ անթիւ բազմութիւն մը գերի տարաւ,
 եւ մինչեւ կուրի կամուրջը յառաջացաւ. ջարդեց
 այրերը, այրեց երկիրը, սպաննեց կիներն ու տղա-
 քը³: Այս գուժին վրայ Ռաշիտ՝ 'նահհատը (?)
 ղըկեց եւ հրամայեց անոր Սայիտ բ. Սալմը բռնել
 եւ բնակչաց ի տես դնել: Երբ երկիրն հասաւ Սայիտ
 գրամ՝ ուզեց տալ եւ 'նահհատ կը միտեր կաշառք

1 Բալ. ԿՂ +, 16. Փաղ բ. Եահիայէ ետքը կը
 գնէ. ասոր համաձայն է նաեւ Տար. Գ. 7 է օ, 14, պատ-
 մելով թէ Սայիդ բ. Սալմ Միջագետքի՝ որուն կը պատ-
 կանէր նաեւ Հայաստանը, ոտիկանութիւնը Հճ. 180ին
 (15. Մարտ 796 մինչեւ 3. Մարտ 797) ընդունեցաւ Փաղ
 բ. Եահիայի վար առնուելէն ետքը: Սայիդ բ. Սալմ իբրեւ
 կուսակալ Հայաստանի բացայայտ կը յիշուի Հճ.ի 182
 (798/99) թուին: Տար. Գ, 7 է Կ, 11: Ու ճիշտ սեղը կը
 յիշէ նաեւ Բալ. ԿՂ +, 5-8:

² Տար. Գ. 7 է Ա, 10. منجم السلمى

³ 183ին = 799/800. հմմտ. Տար. Գ. 7 է Ա 7-14:

առնուլ. Ռաշիտ երբ լսեց Նասր բ. Խարիբ ալ Մա-
 Տալլաբին¹ կուսակալ ղրկեց. բայց երկայն չտեսց,
 զանիկա վար առաւ եւ Ալի բ. Իսա բ. ՄաՏանը²
 նշանակեց: Ասոր վարմունքը գէշ էր երկրին մէջ,
 Շարվանի բնակիչներն խլրտեցան եւ երկիրը խռո-
 վութեան մէջ ինկաւ: Ռաշիտ ասոր վրայ Եղիս բ.
 Մագիադ ալ Շայբանին³ անուանեց եւ Ալին գար-
 ձեալ Խորասան փոխադրեց⁴, իսկ Եղիս բ. Մա-
 գիադի Տամար Հայաստանը եւ Ատրպատականը
 միացուեցան⁵: Իր Տասնեւէն ետքը մարդիկ Տան-
 գըստացան եւ երկրին մէջ կարգը վերստին Տաստա-
 տուեցաւ. Նիզարցիներն եւ Եմէնցիներն Տաշտեցուց
 իրարու Տետ եւ իշխանաց որդւոց եւ տիրող իշխա-
 նաց թղթեր գրեց եւ անոնց յոյսերն զօրացուց: Ա-
 սով երկիրը վերստին Տաւասարակչուութիւն գտաւ:
 Ասկէ վերջը Ռաշիտ նշանակեց Խուզայմա բ. Խա-
 ղիմ աթ Տամիմին որ տիրող իշխանները եւ իշխանաց
 որդիները բռնեց՝ գլուխները կտրել տուաւ եւ շատ
 գէշ վարուեցաւ անոնց Տետ⁶: Ասոր վրայ Քարլըման
 եւ Ծանարք ապստամբեցան եւ երբ բանակ մը
 ղրկեց անոնց դէմ, Ջախխեցին զայն: Ասոր վրայ
 Սայիտ բ. ալ Հայդան բ. Շուբա բ. ՉաՏիր աթ
 Տամիմին¹ ղրկեց Տոր բանակով մը, որ Ջուրջանի
 եւ Ծանարքի բնակչաց դէմ կուուեցաւ, մինչեւ որ
 զանոնք գաղթելու ստիպեց եւ Տփղիս դարձաւ:

¹ Բալ. եւ Տար. շունին:

² Բալ. ԿՂ 16. Տար. Գ, 7 է Ա, 13, † 185 ՀՃ. —

801 յ. Բ., Տար. Գ, 7 Ե 16:

³ Տար. Գ, 7 է Գ, 2:

⁴ Հմմտ. Տար. Գ, 7 է Ա, 6:

⁵ Հմմտ. Բալ. ԿՂ 17. Յովհ. Կաթող. էջ 63
 (Յովսէփ Կաթողիկոսի ժամանակ, 795-806). «Յաւուրս
 սորա ոստիկան ոմն՝ Խղուզիմն անուն, եկեալ է Գվին քա-
 ղաք՝ ղընդ իւրեւ կացեալան նու աճէր»:

Խուզայմա բ. Խաղիմ տարի մը շինաց, (Ռաշիտ) զինքը վար առաւ եւ Սուլէյման բ. Եզիտ բ. ալ Ասամմ ալ Ամիրին¹ անուանեց, որ տկար անփոյթ ծերունի մըն էր: Այնչափ տկար էր որ իրեն ոչինչ ներեալ կ'երեւար, այնպէս որ երկիրը իր ձեռքէն գրեթէ կը կորսուէր: Բայց Ռաշիտ՝ Աբբաս բ. Ջուֆար ալ Հիլալին¹ նշանակեց, ասոր դէմ գլուխ բարձրացուցին Ծանարը, անոնց դէմ կռուեցաւ, բայց շատ տկար էր: Այն ատեն Ռաշիտ զրկեց Մուհամմատ բ. Ջուհայր բ. ալ Մուսայեար աթ Թարբին¹, որ Ռաշիտի վերջին սուտիկանն էր Հայաստանի վրայ:

Բ. օՂԱ, 1—7: Մուհամմատ ալ Ամին Հայաստանի կուսակալ անուանեց Ասադ բ. Եզիտ բ. Մագիադը¹: Ասիկա հատաւ հոն այն ատեն. երբ Եահիա բ. Սայիտ, Առաւօտեան աստղ կոչուածը եւ Իամայիլ բ. Շուայբ¹ Մարուան բ. Մուհամմատ բ. Մարուանի մէկ պաշտպանեալը — Գուրգանի մէջ էին, եւ երկրին մէկ մասին տիրապետած էին: Անոնց որոգայթ մը լարեց, զանոնք բռնեց, բայց բարի գտնուեցաւ անոնց հանդէպ եւ ազատ արձակեց. ընդհանրապէս բարի եւ առատաձեռն մարդ էր: Յետոյ Մուհամմատ զինքը վար առաւ եւ Հայաստանը Իսհակ բ. Սուլէյման ալ Հաշիմի¹ յանձնեց, որ իր որդին Փագլը² փոխանորդ զրկեց հոն: Փագլ հոն մնաց շարունակ վար առնուածին (այսինքն Ասագի) կառավարութեան ժամանակ³:

Բաւական ընդարձակ է Հայաստանի պատմութիւնը ալ Մամուն ամիրապետի ժամանակ (Բ. օ 72—օ 77):

¹ Տալ. եւ Տար. չունին:

² Տար. Գ, 70+, 16, Հճ. 185ին — 801/2 (Իբրեւ յաջորդ իր հօրը):

Երբ ասիկա ամիրազետ եղաւ՝ Հայաստանի եւ Ատրպատականի կառավարութիւնը Թահիր բ. Մուհամմատ աս Սանանիի յանձնեց¹. ուրիշ տեղեկութեան մը համաձայն զինքը Հարդաման բ. Այանը զրկեց Համատանէն, երբ ինքը Իրաք կ'երթար (ՀՃ. 196ին = 811/12): Թահիր Ադարբեյջանի վարդան (վարդանակերտ) քաղաքը գնաց, եւ Հայ զինուորներու զօրավարաց եւ դիւանօրաց հետ բանակցեցաւ եւ անոնք հպատակեցան ալ Մամուների Սակայն Իսհակ բ. Սուլէյման, որ վար առնուածին (Ասադի) տեղ երկրին ստիկանն էր, եւ որուն կողմն էին Օմար, Հազուն², Նարսէհ³ եւ Աբգար Ռահման³, Առանի պատրիկը եւ բազմու-

¹ Բաւ. եւ Տար. շունին:

² Անձանօթ: Արդեօթ *عمر و الحزون* անուն համարելու է:

³ Ասիկա Ներսէհ Փիլիպեանն է, որ Հայոց 270 թուին = 821/22 իւր ազգականը վարազ-Տրդատ Ստեփանոսեանը՝ Միհրական ցեղէն Աղբանից վերջին իշխանը եւ անոր անչափահաս որդին Ստեփանօսը սպաննեց: Վարազ-Տրդատ կամ ասոր հայրը Ստեփանօս կը համապատասխանէ ուրեմն՝ Առանի Աբգար Ռահման պատրիկին: Անոր մահունէ ետքը իրաւունքներն Ատրներսեհի կը մնային, որ Խաչէնի տէրն էր (հմտ. Տար. Գ. 1117, 15. Թովմ. Արծր. Գ. Ժա. էջ 191) եւ անոր Սպրամ զստեր հետ ամուսնացաւ: Ատրներսէհ՝ Սիւնեաց իշխանին Սահակայ (այսպէս կարգաւ ըստ Տար. Գ. 1117, 15 փոխանակ Սահլի) որ Տոհարբէն էր եւ բաւութեամբ տիրած էր Գեղամ գաւառին, որդին էր: Տես Մովս. Կազկ. Գ. ԺԺ. էջ 54, Իա. էջ 68/69 ուր Ստեփաննոսէն ետքը Վարազ-Տրդատի. անոր որդւոյն անունը դուրս ինկած է: Սահակ, Սիւնեաց տէրը կը յիշուի Յովհ. Կաթղ. էջ 64, 65: Հմտ. Ստ. Օրբէլեան. Թրգմ. Բրոսէ I, 101, II, 25: Daghbaschean յիշեալ տեղը. էջ 8: Եթէ Սահլ Սմբատեանի (արբ. *سپهسالار*) Մովս. Կազկ. Գ. ԺԺ. (Հար. Բ. 54) արդէն 270ին (= 821/22) Եռանչահիկ =

Թիւն մը նախարարներու (պարբերիտ), յարձակեցաւ Պարտաւի վրայ ընկճելու համար այն ժողովուրդը որ իր որդին վաճառած էր: Թաճիբ, Մուսմանի կուսակալն անոր դէմ՝ ղրկեց անթիւ բազմութեամբ մը Ջուհայր բ. Սինան աթ Տամիմին¹: Իրարու բախեցան եւ ամբողջ օրը կուռեցան, Իսհակ բ. Սուլէյման եւ անոր ընկերները փախան եւ անոր որդին Ջաֆար բ. Իսհակ բ. Սուլէյման¹ գերի ինկաւ եւ ուրիշ գերեւալներու հետ Մամունի ղրկուեցաւ: Սակայն քանի մը օր հագիւ անցաւ Արդալ Սիլիք ք. ալ Գիւնիաֆ աւ Սուլամի¹ գլուխ բարձրացուց Թաճիբ աւ Սանանի դէմ, մինչ Բայլաքանի բնակիչք ապստամբեցան եւ Թաճիբը Պարտաւ մայրաքաղաքին մէջ պաշարեցին, ուր քանի մը ամիս բանտարկեալ մնաց: Այս գուժին վրայ Մամուն կուսակալ անուանեց զՍուլէյման բ. Աճմատ ալ Հաշիմին¹: Ասիկա քաղաք հասաւ այն պահուն երբ Թաճիբ պաշարուած էր, զանիկա վար առաւ, ետ ղրկեց, Աբդ ալ Մէլիքի ներում շնորհեց եւ երկրին մէջ կարգը վերստին հաստատուեցաւ: Ասոր վրայ (ալ Մամուն) Խատիմ բ. Հարգամա բ. Այսանը¹ Հայաստանի կուսակալ նշանակեց. իր պաշտօնատեղին հասաւ երբ Մուտաղիլա եւ հասարակութիւնը իրարու հետ գժտած՝ զիրար կոտորած եւ գրեթէ ջնջած էին եւ յետոյ խաղաղութիւն կնքած: Խատիմ բ. Հարգամա քիչ ատեն միայն մնաց երկրին մէջ, վասն զի երբ հօրը Հարգամայի մահուան լուրը եւ այդ մահուան պարագաները

ایران شاه احوال خود کو تا می، میا میسالی، Թէ որ ասով պարզապէս Առանշահիկ իշխանագարմ տոհմէն սերած ըլլալը չուզեր նշանակել, վասն զի Սահլ, ինչպէս պիտի տեսնենք Եաքուրի մէջ, Առան նահանգին ալ Մուտաղիմի ժամանակ միայն տիրացաւ: Իսկզբան միայն Շաքէյ տէրն էր:

¹ Քալ. եւ Տար. լուսին:

լսեց¹, Պարտաւէ ելաւ եւ Գիլգալ² հաստատուեցաւ, հոն բերդ մը շինեց, ապստամբութիւն պատրաստեց եւ տիրող իշխանաց ու հայ ժողովրդեան գլխաւորներուն՝ ինչպէս եւ Բաբաբի եւ Քուռամեանց հետ բանակցութեան մէջ մտաւ եւ Մուսլիմներու պէժն անոնց տկար երեւցուց: Ասոր վրայ Բաբաբ եւ Քուռամեանները շարժեցան եւ Բաբաբ Ատրպատական գաւառին բռնացաւ: Երբ ալ Մամուն այս լուրն առաւ Հայաստանի կառավարութիւնը Բանու Գուհլի մէկ պաշտպանեալին՝ Եասհիա բ. Մուադ բ. Մուսլիմի յանձնեց: (Սր պակտի) Այսպէս ալ ըրաւ եւ Եասհիա բ. Մուադ շատ կռիւններ մղեց եւ ոչ մէկ անգամ յաղթելով³: Սակայն ալ Մամուն՝ Իսա բ. Մուհամմադ բ. Աբու Խալիզ զօրավարին եւ կորիծին, որ պաշտօնանկ եղածին ժամանակ նշանաւոր հանդիսացած էր, հրամայեց (Եասհիային ալ-Հարրիհներով⁴) օգնութիւն հասցընել: Մամուն Եասհիայի ընթացքը չհանեցաւ, Հայաստանի եւ Ատրպատականի կառավարութիւնը Իսայի յանձնեց եւ հրամայեց անոր, որ զանոնք (Հարրիհները) իւր միջոցներովը սպառազինէ եւ անոնց սոճիկը տայ: Իսա բ. Մուհամմադ զանոնք իր միջոցներովը սպառազինեց — ասոնց բնակավայրը Փրկութեան քաղաքին մէջ էր — եւ ճամբայ ելաւ եւ Հարրիհի բանակներէն, որոնք քաղաքական պատերազմին⁵

¹ ՀՃ. 201 — 29 Յուլ. 816 մինչեւ 18 Յուլ. 817, Համա. Տար. Գ. 997, 15. մինչեւ 998, 9. Եաբուրի Բ. օ Է 7, 12-19:

² کسک = քասնի. Պրատտանի մէջ:

³ ՀՃ. 204 (819/20). Տար. Գ. 1039, 8. 1233, 3:

⁴ Տար. Գ. 328 12, 998 10 յընդ:

⁵ Հասան բ. Սահլի դէմ Հարրիհներու ապստամբութիւնը եւ անոր հետ կապ ունեցող խառնակութիւնները կ'ակնարկէ, Եաբուրի Բ. օ Է 7, 20 մինչեւ օ Է 8, 13. Տար. Գ. 998, 10:

մանակցած էին, ոչ ոք մնաց Բաղտատի մէջ: Արդ երբ երկիրը հասաւ, իր առաջեւն ելան Մուհամմադը. ար Ռաւվատ բ. ալ Մուտանա ալ Աղդի եւ այն երկրին բոլոր զօրավարները եւ ինք զինքնին Բաբաբի դէմ կռուելու պատրաստ ցուցուցին: Բայց երբ կիրճէ մը կ'անցնէր, Բաբաբի հանդիպեցաւ որ իրեն յաղթեց¹. ասոր վրայ իսա կռնակ դարձուց եւ ետ քաշուեցաւ առանց տեղ մը կենալու: Հարբէէի քաջերէն մին անոր ետեւէն գոչեց. Գէպի ուր, ո՛վ Աբու Մուսա. սրուն պատասխանեց. Մենք այս մարդիկներու դէմ բախա չունինք. մեզմէ Մուսլիմի համար կռուած ատեննիս միայն կը վախնան: Անոր համար ալ Ատրպատականէն Հայաստան քաշուեցաւ, երբ Մենադա բ. Արդլի Համիդ ալ Գահհաֆի² հնազանդութիւն զլացած էր: Իսա առաջարկեց իրեն Հայաստանի կռսակալութիւնը տալ, բայց երբ անիկա իրեն դէմ կռուելու մտքին վրայ կը յամառէր, ինքը անոր դէմ ելաւ, մեծ ճիգ թափելէն ետքը յաղթեց անոր եւ Հայաստանը կրկին իսա բ. Մուհամմադի ձեռքն անցաւ:

Բաբաբի դժբ ալ Բաղդի մէջ աճեցաւ. երբ ալ Մամուն Չուրայք բ. Ալի բ. Չաղուքա ալ Աղդին ոստիկան անուանեց եւ ասիկա բան մը չըրաւ³, այն ատեն իրն Հումայդ աթ թուղին⁴ նշանակեց: Երբ Չուրայք իւր անկման լուրն առաւ, բմբոստացաւ, եւ բացայայտ դիմադրութիւն ցուցուց եւ երբ Մուհամմադ բ. Հումայդ երկիրն հասաւ, Չուրայք անոր դէմ ելաւ: Բայց Մուհամմ

¹ Հճ. 205 (820/21). Տար. Գ. 1. 44, 6-7, 1. 40
4. 1233, 3:

² Տես վերը էջ 35:

³ صدقة بن علي المروفي بزريق. Տար. Գ. 1. 723,
Հճ. 209ին = 824/25, 1233, 3:

⁴ Հճ. 212ին = 827/28. Տար. Գ. 1. 99, 3:

մատ անոր ընկերներն սպաննեց, ասոր վրայ Ջու-
րայք ներուժ խնդրեց, զոր շնորհեց եւ զանիկա ալ
Մամունի տանիլ տուաւ: Մուհամմադ ք. Հուճայդ-
մնաց, մինչեւ որ մաքրեց զանոնք, որոնց երկրէն կը
վախնար: Երբ այսպէս Բաբաքի գէժ կուուելու
իրեն արգելք մը չկար, անոր գէժ պատերազմի
պատրաստուեցաւ եւ արշաւեց: Անոր գէժ խիստ
պատերազմ մը մղեց, յորում յաղթութիւնը միշտ
իր կողմն էր: Բայց երբ կրճանման եւ անհարթ տեղ
մը հասաւ ուսկից ինքը Հուճայդ՝ գնդով մը հետի-
ոտս կ'անցնէր, Բաբաքի մարդիկներն վրանին յար-
ձակեցան եւ Մուհամմադ եւ անոր ընկերաց զլիս-
ւորներէն քանի մը հոգի ինկան եւ բանակը փխաւ,
մինչ բանակին հրամանատարութիւնը Մահդի ք.
Աջրամ՝ իբն Հուճայդի մէկ ազգականը առաւ:
Ատիկա 214 տարւոյն (829 յ. Գ.) հանգիպեցաւ՝

Մուհամմադ ք. Հուճայդի իյնալէն ետքը
ալ Մամուն՝ Աբդալլահ ք. Թահիրն անուանեց եւ
ալ Գիբալի, Հայաստանի եւ Արարատականի
շրջաններուն պաշտօնեաներն անուանելու իրա-
ւունքը տուաւ անոր, եւ դատաւորներուն ու հար-
կապահանջներու գրեց որ անոր հրամաններուն ան-
սան: Աբդալլահ ճամբայ ելաւ եւ իր բանակետողը
հաստատեց Գինավարի մէջ. Մահդի ք. Աջրամ,
Մուհամմադ ք. Եուսուֆ եւ Աբդար Ռահման ք.
Հաբիբ զօրավարներուն, որոնք Մուհամմադ ք. Հու-
ճայդի հետ էին, գրեց որ իրենց պաշտօններուն
մէջ մնան:

Տալհա ք. Թահիր Խորասանի մէջ մեռաւ՝
ալ Մամուն անոր տեղ Աբդալլահը նշանակեց եւ
պաշտօնին տուչութիւնը զրկեց անոր Իսհակ ք.

1 Տար. Գ. 1101, 9, Մովս. Կղնկ. Գ. 61. (Հար.
Բ. էջ 55) որ զինքը Տաւուսի կ'անուանէ, Հայոց 278 —
829/30, Թուականին կը գնէ:

2 Տար. Գ. 1099, 19 համաձայն Հճ. 213ին:

Իբրաահիմի եւ Եահիա բ. Ազգամ¹ վերին դատաւորին ձեռքով: Այս պատճառաւ Արգալահ շնչն տարին Խորասան անցաւ, մինչ ալ Մամուն Ատրպատականը եւ Բաբայքի դէմ մղուած պատերազմը Ալի բ. Հիշամի յանձնեց², իսկ Հայաստանը Արգալ Ալա բ. Ահմադ բ. Եղիտ բ. Ուսայդ սա Սուլամիին տուաւ³: Ասիկա իր երկիրը հասաւ այն ատեն, երբ Մուհամմադ բ. Ատտար Գուրզանի (Վրաստան) տիրացած էր³ եւ Ջանարայցիներն (Ծանարք) անոր հետ միացած էին: Իբն Ատտար այս պատճառաւ կռուեցաւ իրն Ահմադի դէմ եւ յաղթեց անոր վասն զի վերջինս պատերազմական յաջողակութիւն եւ հմտութիւն չունէր: Ասոր վրայ ալ Մամուն Խալիտ բ. Եղիտ բ. Մազիադը անուանեց⁴: Ասիկա իր ցեղէն Իրաքի մէջ բանտարկեալները ազատ արձակեց եւ Միջագետք չուեց, ուր իրեն հետ միացաւ Ռաբիաներու մեծ բազմութիւն մը, ասոր վրայ երկիրը մտաւ: Արդ երբ Խլաթ հասաւ, Սեւադա բ. Արգալ Համիդ ալ Գահհաֆին իրեն եկաւ եւ թողութիւն խնդրեց: Ասոր վրայ Նախճաւան գնաց, ուր բռնացած էր Եղիտ բ. Հիջն՝ Բանու Մուհարիբի մէկ պաշտպանեալը: Եղիտ բ. Հիջն փախաւ եւ Գիդալ (Քզանի) գնաց եւ հոն մնաց: Մուհամմադ բ. Ատտարի հրամայեց իրեն գալ եւ անիկա եկաւ ազատութիւնը ապահովելէն ետքը, կեզժ հնազանդութիւն ցուցնելով, ասոր վրայ Խալիդ զինքն անպատիժ արձակեց: Ասկէ ետքը Ծանարք իրեն ըսին. «Մենք քեզի կը հնազանդինք», սակայն Մուհամմադ բ. Ատտար՝ Խալիդի ըսաւ. Անոնք ինձի չեն հպատակիր: Խա-

1 Հմմտ. Տար. Գ. 11 • Կ. 3-5:

2 Տար. Գ. 11 • Կ. 8:

3 Տար. չունի:

4 Բալ. Կ 11, 1:

լիդ անոնց վրայ քալեց՝ Գուրզանի մէջ վրանին յարձակեցաւ՝ յաղթեց եւ հօտերնին առաւ: Յետոյ ստիպեց խաղաղութիւն ընել եւ խաղաղութիւն կնքեց այն պայմանաւ որ անոնք 3000 նժոյգ եւ 20,000 ոչխար տան: Բայց քիչ մը ետքը արդէն, անոնք (կը պակսի): Անոնց հետ գլուխ բարձրացուցին Քայսիանները¹ եւ խալիզի դէմ ապստամբութեան կը գրգռէին²: Թշնամեաց մէջն էր նաեւ Ալի բ. Եահիա ալ Արմանին, զոր խալիզ ուրիշ բազմաթիւ անձանց հետ բռնեց եւ ալ Մամունի զրկեց: Ալ Մամուն զասոնք Արու Իսհակ ալ Մուաջիմի շուրջը տանիլ տուաւ եւ անոր յանձնեց, եւ անոնց ուժիկ կապեց: Ասկէ ետքը ալ Մամուն խալիզի տեղ Աբդ ալլահ բ. Մուջադ ալ Ասադին³ նշանակեց եւ խալիզն ետ կանչեց: խալիզ կը վախնար թէ ամբաստանուած պիտի ըլլայ. երբ հասաւ ալ Մամուն զինքն իւր ալ Մուտաջիմ եղբորն զրկեց: Աբդ ալլահ բ. Մուջադ ալ Ասադի երկիրն հասնելէն քիչ ետքը մեռաւ իւր որդին փոխանորդ կարգելով: Երկիրը վերստին շփոթութեան մէջ ինկաւ: Ալ Մամուն ասոր վրայ անուանեց ալ Հասան բ. Ալի ալ Բադղիսին որ ալ

1 Ասոնք Կայսիաններն են, որոնց վրայ խօսած է Բրուտ շատ անգամ (մանաւանդ Coll. d'hist. armén. I. էջ XII յջ.), բայց ոչ շատ յաջող: Ասոնք Թ. դարուն Ապահանիք կը բնակէին եւ մայրաքաղաքնին Մանազկերտ էր. հմմտ. Թովմ. Արծր. էջ 218, 224/25, 245/47, 276. տպ. 1887, Ս. Պետրբ.:

2 Ասոր հետ կարելի չէ նոյնացնել Հաւա — յջ. ասորիանք, որ Դաւիթ կաթողիկոսի ժամանակ (816—833) սակաւաթիւ բանակաւ մը Հայաստան եկաւ եւ Սեւադոյի ու անոր գաշնակիցներու, որոնց մէջ էր նաեւ Սմբատ մեծ սպարապետը, ապստամբութիւնը ընկճեց: Սահակ Սիւնեաց իշխանը գաշտին վրայ մնաց. Յովհ. Կաթ. 64, հմմտ. Daghaschian, յիշեալ գործը, էջ 8 յջ.: |

3 Տար. եւ Բաւ. շուրին:

Մամուլնի անուամբ ծանօթ է¹: Ասիկա երկրին շփոթութեան մէջ եղած ժամանակ հասաւ. *ادمان* բերդակալներուն դէմ կռուեցաւ, բերդը գրաւեց եւ Գուբիւ (Գուին) քաշուեցաւ եւ հոն մնաց. իսկակ թ. իսմայիլ թ. Յոռայթ աթ թիֆլիսիի առարջարկեց, դանձերը իրեն յանձնել: Սակայն Իսհակ պահեց զանոնք եւ անոր դեռպաններն ետ զրկեց. ասոր վրայ Տփղեսի վրայ քալեց, բայց երբ քաղաքին մօտեցած էր, Իսհակ իրեն եկաւ եւ գրամ տուաւ, որով ետ դարձաւ»:

Ալ Մուտաջիմի (834—842) կառավարութեան ժամանակ այսպէս կը կարգանք Բ, օՎԳ, 18 յջ. «Ափշին Ատրպատական հասնելեն ետքը (Հճ. 220ին = 835) Հայաստանի կառավարութիւնը Մուհամմադ բ. Սուլէյման ալ Ազդի աս Սամարքանդի² յանձնեց: Ասիկա այն միջոցին հասաւ երբ Սահլ բ. Սունբաթ³ Առանի մէջ ապստամբած էր եւ երկրին բռնացած: Արդ՝ երբ իր երկիրն հասաւ Սահլ գիշեր ժամանակ յարձակեցաւ իր վրայ եւ յաղթեց⁴: Իսկ Վարդանի (Վարդանակերտ) մէջ՝ Մուհամմադ բ. Ուբայդ

¹ Հմմտ. Բալ. ԿՂ, 3-6. Բալաղուրիի համաձայն ալ Մուտաջիմէ անուանուեցաւ: Ստ. Ասողկ. Բ. բ. էջ 106, Մամուլնի Յովհաննէս Ե-ի (833—857) ժամանակ եկած է:

² Բալ. եւ Տար. չունին:

³ Որ յետոյ (Շաւղալ 222 Հճ.ի = 6. Սեպտ. — 4. Հոկտ. 837) Բաբաքը գերի բռնեց եւ Ափշին յանձնեց. Եաբուրի Բ. օՎԳ, 8-9. Տար. Գ. ՎԿԿ, 1. 5, 14, 17. ՎԿԿ, 1. 3. 5. 9. 11. 18. ՎԿԿ, 1. 6 յջ. ՎԿԿ, 3. 9. 14/15. ՎԿԿ, 2. ՎԿԿ, 2. Գինալ. է. 8. 10. Հմմտ. էջ 43, Ծրան. 3:

⁴ Հմմտ. Բալ. ԿՂ, 6-8:

ալլա՜հ ալ Վարդանի՛ զլուխ բարձրացուց. Ափշին
Մինկչուրը՝ զըկեց անոր զէմ՝ կռուելու համար,
իսկ Ալի բ. Եաճիա ալ Արմանի Մուհամմադի
համար միջնորդեց, որով ալ Մուտաջիմ ներեց
եւ Ալի բ. Եաճիա զինքը (արքունիք) տարաւ՝ 3:

1 || Տար. Գ. \ Վ. \, 3. (ՀՃ. 224ին — 23 նոյ. 838
մինչեւ 11 նոյ. 839). «Նոյն տարին Արդալա՜հ ալ Վարդանի՛
Վարդանի մէջ ապստամբեցաւ. »: ||

2 || Ափշին՝ երբ զԲարաբ բռնած Սամառա կ'երթար
(222 տարւոյն վերջերն, 837/8 ձմեռը) Արաբաասականի վրայ
էրեն կուսակալ նշանակեց՝ Մինկչուր բ. Քարեն ալ Ունի-
զանին իր մօրեղբայրը (Տար. Գ. \ Վ. \, 6-7; Եաքուբի
բ. օՎԳ, 11-12): ||

3 || Ասոր շհամաձայնող պատմութիւն մը կը ներ-
կայացընէ Եաքուբի օՂՎ, 12-օՎԷ, 2. «Ափշինի կալա-
նաւորման առաջին պատճառն այն էր, որ Մինկչուր ալ
Տարդանի Ափշինի սրբւոյն մօրեղբայրը եւ Ատրպատականի
իր կուսակալը, հնազանդութիւնը զլացաւ, իր քովը հաւա-
քեց Բարաբի ընկերներն՝ Վարդան արշաւեց, Մուհամմադ
բ. Ուրսյոյ ալլա՜հ ալ Վարդանին եւ Սուլտանի բարեկամ-
ներէն բազմութիւն մը սպաննեց: Ասոր վրայ Մուտաջիմ
Ափշինի հրամայեց. Մինկչուրը հոս բերել տուր: Ափշին
անոր զէմ զըկեց բազմութիւ բանակով մը Աբու Սաճը, որ
Դեւղաս անուամբ ծանօթ է: Բայց երբ Մուտաջիմ իմա-
ցաւ որ Աբու Սաճը անոր զէմ զըկած էր զանիկա զօրա-
ցընելու համար միայն, Մուհամմադ բ. Համմալը թողթա-
տարութեան պաշտօնեայ կարգեց եւ Բողա թիւրքը զըկեց:
Ասիկա Մինկչուրի զէմ կռուեցաւ եւ որովհետեւ Բողա
պատերազմի իրաւանց համաձայն կը կռուէր, Մինկչուր
խնարհօթեամբ թողութիւն խնդրեց՝ զոր շնորհեց, եւ
անոր հետ Սուրաման-բայաս գնաց Ափշինի ձերբակալուելէն
ետքը — այս ձերբակալումը տեղի ունեցաւ 326 տարւոյն,
Հմմտ. Տար. Գ. \ Վ. \, 4—\ Վ. \ Վ, 6. Տարաբի 225 տար-
ւոյն մէջ հեռոջհեռէ կը պատմէ, Գ. \ Վ. \ Վ, 13—14, Մուհա-
մամի մէջ ալ Վարդանիի՛ ալ Մուտաջիմի առջեւ ելլելը
թողութիւն խնդրելու համար, եւ թէ նոյն տարին Բողա
Երէցը՝ Մինկչուրի հետ Սամառա գնաց:

Ասկէ վերջը Ափշին Հայաստանի կուսակալ անուանեց Մուհամմադ բ. Խալիդ Բուխարա-ԽոտաՀը¹ : Հայաստան երթալէն ետքը Ծանարցիներուն դէմ կուռեցաւ եւ Տփղիս անցաւ, ասկէ ետքը Խոհակ բ. Իսմայիլ անոր հանդէպ անկեղծ գտնուեցաւ եւ այցելեց իրեն : Ասոր վրայ (Ափշին) Հայոց կուսակալ նշանակեց Ալի բ. ալ Հուսայն բ. Սիբայ ալ Քայսին², որ բնակչաց տկար կ'երեւար, եւ իր տկարութեան եւ արհամարհելի ըլլալուն համար «Որբ» անուանուեցաւ : Արդ ալ Մուտաջիմ³ Հայաստանը եւ Գիլյար Ռարիայէն դաւառ մը՝ Խալիդ բ. Եղիտի² յանձնեց : Երբ այս լուրը Հայաստան հասաւ, ամէն զօրավար ինք զինքն ամրացուց եւ ամէնքը անկէ սաստիկ կը վախնային եւ ապստամբելու կը պատրաստուէին :

Երբ Մանջուր բ. Իսա աւ Սուբայի, Հայաստանի թղթատարապետը այս պատրաստութիւններս Մուտաջիմի ակննջն հասցուց, վերջինս Խալիդն ետ կանչեց եւ հրամայեց Ալի բ. Հուսայնը պաշտօնին մէջ թողուլ : Սակայն շատ շանցաւ Պարտաւի մէջ բանակը անոր դէմ խռովութիւններ հանեց եւ իրենց վարձքը կը պահանջէին : Այն ատեն անոնց ըսաւ. «Ես բան մը չունիմ. դրամն երկրին բնակչաց քովն է», բնակիչներու պահանջքներ ըրաւ, բայց զլացան, իրենց բերդերուն մէջ ամրացան, իրարու գեպպաններ զրկեցին, իրա-

Մինկչուրի եւ Մուհամմադ բ. Ուբայդ ալլահ ալ վարդանիի ապստամբութեան պատմութեան ուրիշ խմբագրութեան մը կը հանդիպինք Միքայէլ Ասորայն քով (Գ 1) : |

1 Ափշինի՝ Բարաբի դէմ միաժ պատերազմին մէջ կը յիշուի Գիլյար անուամբ. Եսք. ԳՊԱ, 19; Տար. Գ. 1197, 5. 12+3, 13, 17. 12+1, 2, 4, 12+7, 13. 12+9, 1, 3, 5. 1210, 18/19 :

2 Տար. եւ Բալ. շուշին :

բու հետ միացան եւ Պարտաւի մէջ զինքը պաշարեցին: Աւ Մուտաջիմ այն ատեն Համայն բ. Ալի բ. ալ Ֆադլ¹ ղրկեց. երբ Ասխճաւան հասաւ, Եզիտ բ. շիջն ինքնակամ իրեն եկաւ (կը պակսի): Բայց չէր յանդգնէր անոնց վրայ յարձակել վախնալով որ դուցէ կը յաղթուի²:

Աւ Վազիբի ժամանակ (842—847) Հայաստանի վիճակին վրայ այսպէս կը խօսի Բ, օ ԸՎ, 19 յջ. « Հայաստան ապստամբեցաւ եւ հոն խլրտեցան Արաբացիները, տիրող իշխաններն (ալ Բարբառի) եւ բռնակալներն: Իշխաններն լեռներուն տիրացան եւ Բար վալ-արվարէն մերձակայ երկիրներուն. կառավարութեան իրերն խեղճ վիճակի մէջ էին: Աւ Վազիբ կուսակալ անուանեց խալիդ բ. Եզիտ բ. Մազեադը³, հրամայեց անոր յառաջ խաղալ, եւ Գիյար Ռաբիայի շրջանակներէն քանի մը տեղ անոր յանձնեց: Բազմաթիւ բանակով մը չուեց. երբ բռնակալներն ասոր լուրն առին, վախցան եւ շատերը գրեցին թէ իրենք միշտ օրինապահ եղած էին, եւ պարգեւներ ղրկեցին. բայց խալիդ պատասխանեց. Ես անոնց բնձաններն միայն կ'ընդունիմ, որոնք (անձամբ) ինձի կը բերեն: Այս բանս անոնց վախը սաստկացուց: Գարձեալ Իսհակ բ. Իսմայիլի գրեց եւ հրամայեց որ իր առջեւն ելլէ եւ երբ չեկաւ, անոր դէմ քալեց. Իսհակ անձամբ (հարկը) բերելու վրայ էր, երբ խալիդ հիւանդացաւ եւ քանի մը օր ետքը մեռաւ³. մարմինը դազաղով Գուբիլ (Գուին) բերուեցաւ եւ հոն թաղուեցաւ. ասոր վրայ իր մարդիկներն ցրուեցան եւ երկիրն վերստին իր այլանդակ վի-

¹ Տար. եւ Բալ. չունին:

² Հմմտ. Ստ. Ասողիկ Բ. Բ. էջ 106, սակայն հոն խալիտ բ. Եզիտի Արաստանն ըրած արշաւանքը եւ մահը սխալմամբ Հայոց 290 = 841/42 թուականին կը գնէ:

³ Հմմտ. վարը:

ճակին մէջ ինկաւ: Ալ Աադիք այժմ Մուհամմադ բ. խալիֆը՝¹ հօրը տեղ նշանակեց. ասիկա իր հօր ընկերներուն ետ դառնալը իմացուց Աադիքին եւ խնդրեց որ անոնք դարձեալ իրեն զրկուին: Ահադ բ. Բիստամը՝¹ Նաջիբին զրկեց. ասիկա խոշտանդեց (դասալիքներն), բանտարկեց եւ տներն այրեց: Մուհամմադի քով ժողովուեցան իր հօրն ընկերներն եւ պաշտպանեալները, ասոր վրայ Ծանարքի եւ Իսահակի դէմ կռուեցաւ մինչեւ որ անոնց յաղթեց եւ վերջէնս վճնտեց. իսկ ինքն երկիրը միշտ կարգի մէջ բռնեց²:

|| Մովսէս Արնկ.ի համաձայն Գ. ԻԲ (Հար. Բ, էջ 58, ապ. Շհն. = էջ 265 Էմին) «Յետ երից ամաց (զկնի Մամունի) Բայրդի ոմն ամիրայ եկեալ հրամանաւ իշխանին Տաճկաց, որ Ամիր-Մուսին կոչի, հասեալ ի Նախիջևեան քաղաք³. հոն Յովհան անուամբ տղայ մը կը բռնէ եւ հաւատքի համար կը տանջէ: Հայոց 280 (սկիզբ 3 Մայ. 831) թուականէն երէք տարի ետքը կ'ուսնենանք $834/5 = 219/20$ շճ., ուստի ժամանակագրական կարգին նայելով Բագդդի ամիրայով կրնայ միայն Հասան բ. Ալի ալ Բագդդիս՝ ալ Մամունի անուանուածը՝ հասկցուիլ, որ Եաբուբուիի համաձայն Մամունէ, իսկ Բալդուերիի 711, 3—6 նայելով Մուտաջիմէ նշանակուած էր: Ստ. Ասողիկ Բ. բ., էջ 106, Մամունիկ կը կոչէ: «Յետ այսորիկ անցանելոյ եւս երկուց ամաց (836/7) եկն խալիֆ պատգոս՝ այր շամբշատ եւ անողորմ եւ ի նմին (ամի) սատակեցաւ: Իսկ նորին որդին եկեալ էառ զաշխարհս սրով եւ գերութեամբ. եւ եկեղեցիս բաղումս հրով այրեաց եւ կիզեաց. եւ գնաց ի Բագդատ: Եւ անտի դարձեալ եկեալ արքունի հրամանաւ եւ գանձով՝ շինեաց զԳան-

¹ Տար. եւ Բալ. չունին:

ձակ քաղաք յԱրշակաշէն գաւառի»։ Մովս. Կղնկ. Անդ։

Ասոր կը յաջորդէ՝ Էջմիածնի թ. 633 ձեռագրին մէջ հետեւեալ կտորը, որ երկու հրատարակութեանց մէջ ալ կը պակսի. «Իսկ յերկու (երկրորդումն ամի) ՃՁԶ Հայոց՝ (սկիզբը 1. Մայ. 837) բժան (երկոտասան) հազար հեծելոց յանկարծահաս ելեալ ի Բախտատա՝ արշաւէին յերկիրս Աղուանից։ Անդ ակն ի վեր հարեալ Սահլի Սմբատեան, որ յաբբայից զառմիհրական տոհմէն էր, գործակից իւր կալեալ զմեծ նահատակն Գէորգիոս, գիմէ ի վերայ որպէս արծուի խոյացեալ ի տկար թռչունս, այսր անդր ցրուեալ տապաստ դաշտացն արկեալ վանէր։ Եւ ի նոյն ամի նոյն տէրն Սահլի Սմբատեան ձերբակալ արարեալ զապստամբն Բարան՝ զմարդախողխող, աշխարհաւեր, արիւնարբու գազանն՝ եւ ետ ի ձեռն Ամիրմամայ եւ ընդ վաստակոցն առնու յաբբունեացն վարձս բարիս, զի առնու իշխանութիւն ի վերայ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից տիրել իշխանութեամբ ամենեցուն արբայաբար։ . . . Ի սոյն ամի (839)՝ տերանց տէրն Յովհաննէս, որ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից եղեւ տէր, յաբբունեացն կրկին անգամ զԲուլխար Խոյտա Փատգոս երիցս այսոցիկ աշխարհաց»։ Բարխոդարեանց. Պատմութիւն Աղուանից, Ա. հտր. Վաղարշապատ, 1902, էջ 134/35։

Աղուանից պատմագրին խօսքերուն նայելով Բաբաքի բռնուիլը Հայոց 286 թուին = 1. Մայ. 837 — 30. Ապրիլ 838 տեղի ունեցած է, իսկ ըստ արարացի պատմագիրներու ՀՃ. Շաւվալ 222ին = 6. Սեպտ. — 4. Հոկտ. 837. պատմութեան մէկալ մասերն յար եւ նման են։ Եթէ այս այսպէս է, ուրեմն կը հետեւի թէ Ափշինէ նշանակուած կու-

1 Յառաջըրու թիւնը պակասաւ որ է. ըսյը կը պակսի

սակալը՝ Մուհամմադ բ. Սուլէյման ալ Ազդի առ Սամարբանդին, որ Առան հասնելէն ետքը՝ Սահլ Սմբատեանէն զիշերային յարձակում մը կրեց եւ յաղթուեցաւ, կը համապատասխանէ՝ Բաղտատէն եկող բանակին անանուն առաջնորդին. վերջինս ալ նոյն տարին Սահլ Սմբատեանի անդիմադրելի մէկ յարձակումէն կը ջախջախի: Խաղը Փատգոս (այսպէս ունի Մոսկուայի տպ. էջ 265) արիւնարբուն եւ անոր որդին արաբացիներէ չեն յիշուիր. Փատգոս զենուորական տիտղոս մը բլլալ կը թուի. հմմտ. Թովմ. Ածր. Գ. գ. էջ 289. H ü b s c h m a n n, Arm. Gr., I, 223: Խաղը ապահով ծաղրական անուն մըն է որ կը համապատասխանէ հայերէն Խաղ = «սովորեալ խտաւորաբար յիրսինչ». եւ արդէն Ղեւոնդ Խուզայմա բ. Խաղիմ անունը քառախաղէ վերածելով Խալի «կախ» կը փոխէ (էջ 195. «որ արդարեւ ըստ անուանն իսկ խալմաբար եւ դժոխածեւ»). հմմտ. նաև Չիչուսի եւ Խոսրոյ վրական անուանակոչութիւնները, որոնք տարակոյս չկայ որ Խուզայմա բ. Խաղիմի կը հային, ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք:

Թէ Սահլ Սմբատեան իր մասնութեան փոխարէն պատրիկութեան պատիւն ընդունեցաւ՝ կը պատմէ նաեւ Թանգ բ. Ահլալ Տար.ի քով Գ. 1232, 4—5. Յովհաննէս՝ Հայաստանի, վրաստանի եւ Աղուանից տէրը ապահովաբար նոյն է Սահլ Սմբատեանի՝ 𐌒𐌆𐌗 (Մուաւիէ) որդւոյն հետ, որ ձերբակալուած Բաբարը Ափշինի բերաւ եւ 100.000 զրամ պարգեւ առաւ (Տար. Գ. 1232, 3—4): Վերջէն զինքը (ՀՃ. 238ին) իրապէս Առանի պատրիկ եղած կը տեսնենք, Տար. Գ. 1217, 14. Մուհամմադ բ. Խալիզ Բոյխարա-Խոսրուսի (Մովս. Վազնկ. Բուլխար Խոյտա, կարգա՛ Բուխար Խոտայ) կուսակալին գալուստը, Մովսէսի համաձայն 839ին զնկու ենք:

Չարմանայի է որ հոս եւ ոչ տեղ մը՝ Աշոտ Քաջի, անոր Շապուհ եղբոր եւ Դաւիթ, Սահակ, Բագարատ եւ Սմբատ որդւոց վրայ խօսք կայ: ॥

17. Վարդան, էջ 78, Սմբատ Ապարասի իբրեւ եղբայր կը յիշէ. Դաւիթ, Սահակ, Մուշեղ եւ Բագարատ. Դաւիթ Օձ բերդը կը շինէ. Սմբատ Դաւիթի քրոջ հետ կ'ամուսնանայ՝ ուրեմն իր խորթ քրոջ հետ, ինչպէս կ'երեւայ (էջ 79):

18. ॥ Սահակ՝ Վարդանի (այսինքն Շապուհ Բագարատունւոյ) համաձայն, էջ 78, Աշոտ Քաջի երկրորդ սրդին էր. արդէն թուլմ. Արծրունի ալ Բ. զ. 117, զՍահակ եւ զԲագարատ Աշոտի երէց որդիներն կը համարի:

Սահակ իբրեւ հայ իշխան առաջին անգամ կը յիշուի ժամանակակից պատմագրէ մը՝ Մարգրիտեսիոս Տէլ-Մահրէէն, ՔՈՒՌԱՄԵԱՆ աղանդոյն ծագման՝ շատ կարեւոր տեղեկութեանցը մէջ:

“1140ին (1. Հօկտ. 829) Միքայէլ՝ Յունաց կայսրը մեռաւ եւ Թէոփիլոս թագաւորեց: Բուլգարները եւ Քուրդան արաբները անոր հպատակեցան:

Քուրդաններն աւազակներ էին եւ կրօնքով հեթանոս: Իրենց նախնեաց պատգամի մը վրայ հիմնուած աւանդութիւն մը ունէին, թէ իրենց մէջէն Մահրի անուամբ թագաւոր մը պիտի ելլէր, որ “ազգերը իրեն հաւատալու պիտի առաջնորդէր” եւ զինքն Աստուած պիտի հռչակէին. իր թագաւորութիւնն ուրիշի մը պիտի անցընէր եւ այսպէս յաւիտեանս պիտի շարունակուէր: “Իրեն հաւատացողները, եթէ մեռնին քառասուն օրէն յարութիւն պիտի առնուն եւ իրենց ընտանեաց պիտի զառնան եւ յետոյ սուրբ տեղ մը պիտի երթան”:

Արդ այս ժամանակներս երեւան ելաւ այս սպասուած Մահրին. երեսը քողով ծածկուած էր, երբեմն ինք զինքը Քրիստոս կ'անուանէր, իսկ երբեմն Հոգին-Սուրբ: Օրէ օր ամբօխը եւ

մեծամեծներն կը հաւաքուէին անոր շուրջը: Ամէն գասակարգէ բազմաթիւ գունդեր ժողովուեցան անոր քովը՝ կողպուտի եւ գերիներու յուսով: Իր բնակութիւնը Քարգաւայի ապառաժուտ լեռանց վրայ հաստատեց: Այս մարդու սարսափը կը տիրէր Ճեզերայի եւ Հայաստանի մէջ, Բէյտ Չաբդէյն եւ Թուր-Աբգինն աւերեց. անխտիր ամէն ազգերն կը ջարդէին: Մոգական կրօնք մը ունէին՝ սակայն ով որ զՄահգին Աստուած չէր համարէր, այնպիսին այլադէնի տեղ կը դնէին: Մամլրուն թագաւորն անգամ անոնցմէ կը վախնար: Երբ Քարգամին վանքը եւ շրջակայ գիւղերն կողպուելու եկան, Հասան (ալ-Հասան բ. Մահլ) եռանդի եկաւ, վասն զի քրիստոնէից հետ լաւ էր, յանկարծակի անոնց վրայ յարձակեցաւ, Քուրդացիները ջախջախեցան եւ փախան: Իսկ անիկա, զոր աստուածացուցած էին, ստիպուեցաւ քողը մէկդի նետած Հասանի առջեւէն խոյս տալ: Սակաւաթիւ խմբով մը Աշոտի որդւոյն Մահակի երկիրն ապաստանեցաւ. Մահակ զինքը բռնեց շղթայի զարկաւ: Քուրդանացիներն երբ իրենց թագաւորին բռնուիլը լսեցին, հաւաքուեցան եւ գիշերը Մահակայ վրանին վրայ յարձակեցան. Մահակ աճապարեց՝ Մահգիի գլուխը կտրեց. անոր գլուխը, իր ընչից մէկ մասը եւ ընտանիքը առնելով փախաւ: Երբ վրան մտան Մահգիի դին միայն գտան:

Քիչ ետքը, երբ Մահակ իր բանակովը Տայայէներու (Տաճկաց) դէմ կռուելու գացած էր, Քուրդանացիներն անոր ընտանեաց եւ որդւոց դարան լարեցին: Հեթանոս կին մը այս դարանը յայտնեց գիւղին մէջ: Մահակի ամուսնոյն կրօնաւոր մէկ եղբայրը եւ ժողովրդենէ բազմութիւն մը բերդի մէջ ամրացան: Քուրդանացիներն եկան, գտածունին սպանեցին, բերդին մէջ եղողներուն դէմ կռուեցան եւ քարերով հարուածեցին բերդը:

տները մտան: Արդ, իրենց յոյսը բարեպաշտ կրօնաւորին աղօթքին վրայ էր, որ Քրիստոսի ողորմութիւնը կը հայցէր երկրպագութիւններով եւ սրբոց մասուհիքը ձեռքը բռնած. իւր բարեպաշտ քրոջմէն աղօթքի կը յորդորուէր: Աւերջինս իր ստնդեաց մանկիկը Աստուծոյ առջեւ գրաւ ըսելով. «Քրիստոս, դո՛նէ այս մանկանս համար, որ մկրտութեան անմեղութիւնն ունի, օգնէ՛ ծառայիցդ»: Երբ Քուրդանացիները ներս մտնելու վրայ էին, վասն զի բերդին դուռն այրած էր, ուրիշ կրօնաւոր մը՝ Փէնեէսի նման նիղակ մ'առաւ, պարսպէն դուրս խոյացաւ, ինք զինքը Քուրդաններու գլխաւորին առջեւ գտաւ, եւ Աստուծոյ օգնութեամբ խոցեց եւ սպաննեց զանիկա եւ այս կրօնաւորին բան մը չկրցան ընել: Իրիկուն եղաւ. ամբողջ գիշերը արթուն մնացին եւ հսկեցին: Սահակի բարեպաշտ ամուսինն առաջագրեց ինք զինքը մահուան վտանգի մէջ դնել, որպէս զի չըլլայ թէ անհաւատից ձեռքն իյնայ. զինատուն մտաւ եւ ոսկեզօծ սուր մը առաւ, որպէս զի անոր փայլին պատճառաւ զինքն սպաննեն, աւտուրնէ իսկ տրամադիր էր դուրս ելլելու եւ մեռնելու: Բայց Աստուած, որ «զինքը ճշմարտապէս օգնութեան կոչողներուն մերձ է՛» այնպէս ըրաւ որ Քուրդանները բերդին յարձակումը ձգեցին, կարծես թէ արդէն գրաւած ըլլային զայն, եւ սկսան երկրին վրայ ցրուածներն կողոպտել, որպէս զի չփախչին: Երբ կողոպտելով ժամանակ կը կորսնցընէին, Սահակ լուր առաւ, հետեւակազօր զըկեց, որոնք ամբողջ մտան. եւ երբ անզգամներն վերստին ետ դարձան՝ դիմացնին հակառակորդ երիտասարդներ գտան, որոնց սուրը քարերով օգնութիւն կը գտնէր (?): Սահակ երկրորդ օրը հզօր բանակով մը հասաւ, եւ որովհետեւ Քուրդանները բերդին յարձակումովը

դբաղած էին՝ իրենց պահպանաց ձայնը շլեցին։ Երբ յարձակում կրեցին՝ կռնակ դարձուցին եւ փախան. ձեան մէջ թաղուեցան եւ այսպէս ամէնքը սպանուեցան եւ փձացան։ Այս եղաւ Մահդիի եւ անոր բոլոր հետեւողներուն վախճանը։

Յետոյ առաջնորդնին եղաւ Հարուն, զոր Ալի սպաննեց, իսկ անկէ ետքը Բաբաբ անդէորդը. վերջինս Հռովմէացւոց Թէոփիլոս թագաւորէն օգնութիւն խնդրելու գնաց¹։ Ժամանակագրութիւն Միքայելի Ատուոյ (հրատ. Chabot, Հատոր Գ, էջ 507b—509a, = 50—52 թրգմ.)։

Քուռամեանց մթին սկզբնաւորութեան մասին այս տեղեկութիւնը շատ տեսակէտներէ մտադրութեան արժանի է. բայց հոս այսչափս միայն ի վեր հանենք որ Մահդին Քորբէնայէն (Գիոնիսիոս այս անուամբ կը յիշէ աղանդը) կամ աւելի ճիշտ Քորբ[ամ]էնայէ (արաբ. الخَزْمِيَّة، الخَزْمِيَّة) Գիոնիսիոսի խօսքին համաձայն իր բնակութիւնը հաստատած էր Քարդափայի ապառաժուտ լեռանց մէջ, մինչդեռ արաբական տեղեկութեաց համեմատ Ատրպատականի Բաա¹ (البَدِين، البَدِين) լեռն աղանդապետին երեւան ելլելէն մինչեւ Բաբաբի անկումը՝ աղանդին թէ իբրեւ սկզբնավայր եւ թէ իբր կենդրոն կ'երեւայ։ Մահդիով Ջաւետան բ. Սահակը (արաբ Սահլ)՝ Բաբաբի վարպետը՝ հասկնալու է որմէ Քուռամեանք الجاويدان² ալ անուանուեցան²։

¹ Մովս. Խոր. Բ. ԼԳ. էջ 116. Մովսէս հոս Բաբաբի պատմութենէն ազդուած է, երբ կը պատմէ թէ Երուանդ բռնաւորէն ազատած՝ հայ Արտաշէս իշխանին բնակավայր եղած են Բաա եւ Ողոմե դաւառները (البَدِين ورساتاق اوزه) Իբն Խորդ. 14. 3). Իսկ Քուռամեանց համար կ'երեւայ թէ Բաա լեռը Մահդիին բնակարան եւ ազատտանարան եղած է։

² Տար. Գ. 1. 10՝ 10 յջ. Եսթուրի Ա. 474, 2։

Վաբքիդ բ. Ամի ամ Տամափի, որ Բաբաբքի պատմութիւնը գրած է, տեղեկութեանց նայելով Ջաւետան իր հակառակորդը Աբու Իմրանը Բատ լերան մօտ կաւոյ մը մէջ զարկած եւ սպաննած է, բայց ինքն ալ նոյն կաւոյն մէջ առած վէրքէ մը երէք օր ետքը կը մեռնի (Ֆիհրիսա ԿէՎ): Բնական է որ այս պատմութենէն շատ աւելի արժանահաւատ է Գիոնեսիոս Տէլ-Մահրէի պատմածը, քանի որ զէպրերուն թէ տեղով եւ թէ ժամանակով աւելի մօտ է անիկա :

Բաբաբքի մէջտեղ ելլելէն յառաջ Ջաւետանի ժամանակ եղած խառնակութեանց պատմութիւնը թէ Գիոնեսիոս եւ թէ արաբացի մատենագիրներն ժամանակագրապէս անորոշ կը թողուն: Վասն զի երբ Բաբաբք Թէոփիլոսի հետ բանակցութեան մէջ մտաւ¹ շարժումներն արդէն քսան տարի էր որ սկսած էին: Ատրպատականի մէջ Գուռամեանց շարժումներուն վրայ առաջին անգամ ՀՃ. 192ին (6 Նոյ. 807 — 24 Հոկտ. 807) խօսք կ'ըլլայ, երբ Հարուն ար Ռաշիա անոնց դէմ Աբդալլահ բ. Մալէքը, 10,000 ձիաւորներով զրկեց (Տաբ. Գ. Կ. Կ. 9): Ջաւետանի անմիջական յաջորդ Հարունը, որ մուսլիմ զօրավարէ մը՝ Ալիէն՝ սպանուած է, արաբացւոց անձանթ կ'երեւայ: Բատի վրայ Բաբաբքի երեւան ելլելը Տաբարիէն ՀՃ. 201ին (30 Յուլ. 816 — 19 Յուլ. 817) կը դրուի²: Բայց որովհետեւ մէկ կողմանէ Մահրէին Հասանէն, այսինքն ալ Հասան բ. Սահլ, ջախջախիչ պարտութիւն մը կրեց, որով Հայաստան փախչելու ստիպուեցաւ եւ

¹ Գիոնեսիոսի եւ Բիւզանդացիներու համաձայն այս բանակցութիւնն արդէն 830ին եղած ըլլալու է. Համմ. Weil, Gesch. der Kalifen, II, 239:

² Տաբ. Գ. Կ. Կ. 10, ալ-Մատուզի, Բիթաբ ամթ Թանպիհ Կ. Կ. 6-7 կը դնէ 200 կամ 201:

մէկալ կողմանէ Հասան բ. Սահլ Հճ. 198ին (1 Սեպ. 813 — 21 Օգոս. 814) Գիբալի, Պարսի, Ահվաղի, Իրաքի, Հիճաղի եւ Եմանի կուսակալ անուանուեցաւ (Տաբ. Գ. 9 Վ օ, 10—11) եւ 199ին Բաղդադ մտաւ, ուստի կը հետեւի թէ Մահդի Ջաւետանի խորտակումը Հճ. 199ին (սկզ. 22 Օգոս. 814) եւ 201ի (սկզ. 30 Յուլ. 816) մէջ եղած պիտի բլայ: Ուրեմն այս միջոցին Սահլ Բաբրարունին որդէն Հայաստանէ իշխան էր եւ այն Բէլի Բարեւոյն (Բահրան) շրջանայր, ուստի հասանորէն Տարօնի մէջ: Թէ արդեօք այս միջոցին Աշոտ Մսակեր արդէն մեռած էր, կարելի չէ իմանալ: Մտադիր բլայլու է որ Դիոնեօսիս Սահակայ Պատրիկ տիտղոսը չի տար: Վարդան (էջ 78) Աբգ ալ Մէլիք բ. ալ-Գահհահաս Սուլամիին անկման պարագային Տարօնը՝ Սմբատի որդւոյն Աշոտի «իշխանութիւնը» կ'անուանէ: Վարդանի հեղինակութիւնը՝ Շապուհ Բագրատունին՝ կ'երեւայ թէ այս միջադէպը Միքայէլ Բ.ի (820—829) կառավարութեան ժամանակ փոխադրած է:

Այս առերեւոյթ հակասութիւնը հետեւեալ կերպով լուծելու է. 812/3ին արդէն կը տեսնենք թէ Աշոտ պատրիկի որդիներն որոշ ինքնակացութեամբ մը երեւան կ'ելեն (տես Թ. 16, էջ 32—3): Կ'երեւայ թէ Աշոտ իր կենդանութեանը ժամանակն արդէն իր հեռուոր կալուածներէն ոմանց կառավարութիւնն անոնց յանձնած է: Երէց որդւոյն՝ Գաւթի կը վերադարուի Օձ (Տարօնի մէջ) բերդին հիմնարկութիւնը. ուրեմն Գաւթի Տարօնի տէրն եղած պիտի բլայ: Բայց որովհետեւ վերի հատուածին համեմատ 816ին անոր կրտսեր եղբայրը՝ Սահակ՝ Տարօնի տէրն էր, ուստի ինքն արդէն մեռած բլայլու էր: Թէեւ վարդան ինչպէս վերը տեսանք Թ. 16, էջ 35 եւ Թ. 17, էջ 57) կը պատմէ թէ Աշոտի հինգերորդ որդին՝ Սմբատ՝

Տօրը մահուրնէն ետքը Գաւթի Կրօն չեա ամուսնացած է, սակայն հոս սխալ մ'ըլլալու է եւ յի-րականին Սմբատի ամուսինը Գաւթի Կրօնըն է, ըստ այսմ ալ իր եղբոր աղջիկը:

Թէ Սահակ եւ անոր որդիները յետոյ ինչ եղան, անծանօթ է դեռ. իր մահուրնէն ետքը Տարօնի իշխանն էր անոր եղբայրը՝ Բագարատ: ||

19. Բագարատ՝ Բագրատունեաց ցեղէն, Տարօնի իշխան Թովմաս Արծրունի Բ. Ե — է, էջ 107—120, 158, 162. Բագարատ Բագրատունի, հրամանատար եւ իշխան Հայոց իբր 841ին Յովհ. Սաթ. էջ 65. Հմմտ. Daghaschian, անգ., էջ 9, ըստ Չամչեանի Պատմ. Հայոց Բ. 430 بطریق البطارقة Աշոտ Բագրատ Բ. Աշոտ بطریق اشوت Գ. 1408, 13a. 237H. = 851—52. 1409, 4. Հատկաւ Արաբ. Պատմ. 547, 5. Հմմտ. Բալ. 180, 9. بطریق خلط بقرات ابن اشوت. 211, 11. Եպրուբի Բ. 098, 5. Թէոփան. Շարունակ. Գ. 31, էջ 126, 23—127, 3: “Առնելով Մելիտինէի Ամիրայ իշխանը (Օմար Բ. Արդալահ ալ-Աբթա) եւ Տաճիկներէն տաս հազար մարդ եւ Հայոց ամբողջ բանակը եւ իշխանաց իշխանը Գալեմոնի քով բանակ դրաւ.” (Թէոփանյանի Ժամանակ տ. Արքայ-Սէն-Մարտէն. Hist. du Bas-Empire 13, 138). Գենեսիոս Գ. էջ 67, 13—19 հրտ. Բոնն. “Արդ Ամբրուսիմ իւր որդին կանխաւ զըկեց յարեւելս շատ արեւելքցիներով եւ իրեն գրացի Տաճիկ մարտիկներէն տաս հազար մարդով՝ Հայոց բովանդակ բանակին՝ Բեսպարականիտայի (Վասպուրականի իշխանին) եւ իշխանաց իշխանին եւ նոյն ատեն Մելիտինէի իշխող Ամբրին հետ միացած. որոնք Գալեմոնի քով հաւաքուելով բանակ դրին.” Հմմտ. Բար-Հեբրէոս. Պատմ. Ա. էջ 388. Տոմաշէկ Սասուն. Թրգմ. Վիեննա. 1896, էջ 25/6: իշխանաց իշխան մեծ

տիտղոսը կրող առաջին մարդը՝ ինչպէս կ'երեւայ Սահլ բ. Սմբատեանն էր, Բարաքի մատնիչը. յետոյ անոր որդին Յովհաննէս-Մուսաիան:

Աշոտի երէց որդւոյն՝ Բագարատի, Իշխանաց իշխանին ձեռքն էր նաեւ Խլաթը (Բալ. 100, 9): Աշոտ Մեծի, Իշխանաց իշխանին (862—890) եւ անոր յաջորդաց ժամանակ Հայաստանի վրայ ունեցած իշխանութեանը մասին՝ Կոստանդին Դրիւրանածինէն, De administr. imp. c. 44, տեղեկութիւններ կը ստանանք: Կոստանդինի Համաձայն Աշոտ Իշխանաց իշխանին կառավարութենէն յառաջ Բերկրի, Խլաթ եւ Արձէշը Պարսից, այսինքն խալիֆայութեան, տակն էին: Իսկ իշխանաց իշխանն ունէր նաեւ Բերկրի, Խլաթ եւ Արձէշ երեք քաղաքները, դարձեալ Դուին, շեր եւ Սալամաս, սակայն առաջին երեքը Ἀπελβάρτι (Ἀπελαχάρτ) անատ տուաւ, որ իսկզբան միայն Մանազկերտն ունէր եւ իշխանաց իշխանին հպատակ էր: Վերջինս կայսիկ Ապլբառն է այսինքն 𐌌𐌔𐌌𐌌, Ապահունեաց բռնակալը, որ Մանազկերտ կը նստէր. Թովմ. Արծր. Բ. ԺԺ, Ի, էջ 210—220. 224—225. Հմմտ. Daghbaschian, յիշեալ դործը էջ 47—51. Աշոտի որդւոյն եւ յաջորդին՝ Սմբատ իշխանաց իշխանին Եռուսուփ բ. Աբու Սաջ (De administr. imp. c. 44, էջ 192, հմմտ. 191, 193) ամիրայէն գլխատուելէն ետքը (913) Ապու Սեւեգայ՝ Ապլբառի թոռը, Մանազկերտի, Խլաթայ, Բերկրիի եւ Արձէշի անկախ տէր դարձաւ եւ իր երկու եղբայրներուն Աբու Ասվադի եւ Աբու Սալմի հետ կայսեր հպատակեցաւ: Պատմութեան մնացած մասը զմեզ չի հետաքրքրեր:

Բրոսէ, Coll. d'hist. armén. I. Introd. p. XIV, իր աղբիւրներէն դարձեալ խառնակութիւն մը կը հանէ, երբ կայսեր այս խօսքերու մէջ «Սմբատ իշխանաց իշխանի հօրմէն՝ Աշոտ իշխանաց իշխանէն յառաջ՝ զոր Պարսից ամիրան»

Ապոսատ (Ապու-Սաճ) գլխատել տուաւ, եւ որ երկու որդի ունէր, այս ինքն Աշոտ՝ որ իրմէ ետքն իշխանաց իշխան եղաւ եւ Աբասը, որ անկէ ետքը իշխանական պատիւ ընդ ունեցաւ, Աշոտ Մասկերը, անոր որդին Խոստովանողը († 856) եւ անոր թոռը զԱշոտ Մեծ կը գտնէ, որոնցմէ երկուքը իշխանաց իշխան տիտղոսը շունէին եւ երկրորդը գլխատուած չէ, այլ բանտի մէջ մեռած է: ✓

20. Թովմ. Արժր. Գ. դ. 243, ե. 151. Ժ. 208:

21. Սմբատ-Ապլարաս՝ Աշոտ Մասկերի որդին Հարուն ար Ռաշիտի Ժամանակ Սամաուա պատանդ կ'երթայ, Հայոց 275 թուին = 826, 27 ազատ կ'արձակուի. Արշարունեաց մէջ շէնք մը կը շինէ զոր Ագրճկոյս կ'անուանէ, Ստ. Ասողիկ Բ. Բ. 106. ուրեմն իր հօրը հիմնած նոր բնակավայրը հաստատուեցաւ: Սմբատ՝ մեծ սպարապետը Հաււ ոստիկանին դէմ՝ Սեւադայի հետ կը միանայ Յով. Ղաթ. 64 (տես, էջ 49, ծան. 2): Անվաւերական աղբիւրի մը կը պարտի Աարդան իր հետեւեալ տեղեկութիւնը, էջ 78/79. «Յետ այսորիկ վախճանի Աշոտ ի մահիճս, եւ առնու զիշխանութիւնն Սմբատ որդի նորա ամ մի. եւ ապա մարտուցեալ ընդ շորից հազարաց, հինգ հարիւր արամբ պսակի ի Քրիստոս յիմայելականացն: Եւ եղբարք նորա Գաւիթ եւ Սահակ եւ Մուշեղ եւ Բագարատ, առեալ զմայրն իւրեանց շոգան ի նփրկերտ առ յալաֆն ամիրայ, սիրով ընկալեալք ի նմանէ: Այս սխալ կարծիքը թէ Սմբատ Հաււի դէմ մղուած պատերազմի մէջ ինկած է, Աարդան ունի նաեւ էջ 80¹:

¹ Այս սխալին պատճառ տուած է Յով. Ղաթ. ի մէկ խօսքը, որմէ մուրաձ է նաեւ Սէն-Մարտէն իր թարգմանութեանը մէջ, էջ 102: Սակայն Յովհ. այսպէս կը գրէ, էջ 64/65: «Անդ սպանաւ Սահակ Սիւնեաց տէրն եւ սպա-

Մմբատ Բագրատունին, Մոկաց իշխեցողը (ոչ թէ իշխանը) Բուզայի հետ կը տեսնուի Նկանի առջեւ, Թովմ. Արծր. Գ. Բ. էջ 127, 137, 138. Մմբատ որ եւ Ապարաս (այսպէս կարգա) սպարապետ Հայոց՝ Գ. Թ., էջ 173. Զարմանալի է որ Թովմ. Արծրունի զինքը առաջին անգամ յիշած ժամանակ «պարապետ» չի կոչեր, այլ Մոկաց իշխեցող կը ներկայացընէ, մինչդեռ Յով. Կաթ. միշտ «պարապետ» կամ «մեծ սպարապետ» տիտղոսը կու տայ: Սակայն այս զարմանալի երեւոյթն անով կը մեկնուի որ Մմբատ հոն իբրեւ՝ Ղասազւերականի սահմանակից՝ Մոկը գաւառին տէրը կը գործէ եւ ոչ թէ իբր սպարապետ: Ուստի սպարապետին հետ իր նոյնութեան վրայ ամենեւին չի կրնար տարակուսուիլ. համա. Daghbaschian յիշեալ գործը էջ 26, ծան. 1: Գուցէ իր երէց եղբորը Բագարատի՝ որուն իշխանութեան կը վերաբերէր անշուշտ այդ գաւառը, գերի բռնուելէն ետքը (851) ստանձնեց Մոկքի պաշտպանութիւնն եւ ապահովապէս ի սկզբան միայն առ ժամանակեայ էր այս գրաւումը: Մոկաց իշխանութիւնը իր կրասեր որդւոց ժառանգութիւն թողուց. տես Թիւ 26, 27, 20

الصراثى ابو العباس الوارثى¹ Sarp. Գ. 1410 1ա. 238
 ابو العباس الوارثى واسمه سنياط بن
 اشوط ածականը հայերէն սնպոռն բառին
 թարգմանութիւնը բլլալու է. զոր կրնանք ժառանգական իշխանով թարգմանել. եւ ստուգիւ
 ալ Բագարատի եւ անոր որդւոց գերի տարուելէ
 ետքը՝ Մմբատ բագրատունի տան գլխաւորն էր եւ
 իշխանութեան ամէնէն աւելի իրաւունք ունեցողը:

բապեան Մմբատ եւ Սեւադայ հազիւ ճողոպրեալ անձնապարծ փախէին»:

¹ Այսպէս իբն ալ Աթիր. Օ ձեռ. 1417, الوارثى

13 الوارثى, C

Բայց պատմական սխալ է երբ ժ. դարու Հայ ժամանակագիրներն զինքը իր հօրը Աշոտ Մսակերի յաջորդը կը համարին. վասն զի իւր եղբայրը Բագարատ, Իշխանաց իշխանն էր յաջորդը եւ ինքը սպարապետ էր միայն եւ իր եղբօրը գերի տարուելէն ետքը իշխանութեան հետամուտ էր. ուստի հարապատութեան ճիշդ նոյն տեղափոխութիւնը, զոր վերը (Թիւ 11) Ստ. Ասողիկէն ի նպաստ Սմբատի՝ Աշոտ պատրիկի որդւոյն եղած տեսանքը: Քաղաքական զարգացման պատճառաւ՝ Բուղայի արշաւանքէն վերջը՝ երկրորդական ճիւղը այնչափ նսեմացուցած էր Տարօնի մէջ բնակող գլխաւոր ճիւղը, որ ինքնաբերաբար այն ըմբռնումը տիրեց թէ երկրորդականն էր գլխաւոր ճիւղը եւ այս ըմբռնումը նախընթաց շրջաններուն վրայ ալ տիրող եղաւ:

22. Տես վարը:

23. Բագարատի որդիները՝ Աշոտ եւ Գաւիթ՝ Բուղայէ գերի կը բռնուին Յով. Կաթ. էջ 67, վարդան 80, Բագարատի երէք որդիները Տարօնի մէջ կը բռնուին Ստ. Ասողիկ Բ. բ. էջ 107. Աշոտ կիւրացապետ, իշխան Հայոց Թ. Արծր. Գ. ԺԹ. 218:

24. Գաւիթ, կիւրացապետի եղբայրը Թովմ. Գ. Ի. էջ 220:

25. Աշոտ, որդի սպարապետի Թովմ. Գ. Թ. 173, ժա 191, «Աշոտ, որդի սպարապետին եւ Մուշեղ եւ Սմբատ եղբայր Աշոտոյն»:

26. Մուշեղ (Սմբատ), սպարապետի որդին, Թովմ. Գ. Ժ. 182, ժա. 191 (տես Թ. 25), Ժէ. 213, Սահակ Բագրատունի, որդի իշխանաց իշխանի (Աշոտոյ) եւ Սմբատ եւ Շապուհ եւ Մուշեղ Մոկաց իշխեցողք. ԺԹ. 218, Աշոտ կիւրացապետ Հայոց իշխան, Մուշեղ իշխան Մոկաց, Շապուհ եղբայր Իշխանաց իշխանի, Ի. 224, Գուրգէն եւ Մուշեղ Բագրատունի:

Մուշեղ Մոկաց իշխեցող այր քաջայայտ եւ բարձրագահ. Թովմ. Բ. Ի. 221:

27. Մոկաց իշխեցող. Թովմ. Գ. Ժէ. 213 (տ. Թ. 26), եղբայր Իշխանաց իշխանի (Աշոտ) Թովմ. Գ. ԺԹ. 218, Աշոտ եւ Շապուհ՝ Սմբատի որդիները, Վարդան 79:

28. Թովմ. Գ. Ժա. 191 (տ. Թ. 25), Ժէ. 213, Սմբատ եւ Շապուհ եւ Մուշեղ, Մոկաց իշխեցողք:

29. Աբաս, սպարապետ Հայոց, եղբայր Իշխանաց իշխանին, Թովմ. Գ. Ի. 222:

30. Թովմ. Արծր. Գ. Ժէ. 213:

31. Ասիկա գուցէ Աշոտի որդի՝ Շապուհն է որ Ահմադ բ. Խալիդ արաբացի կուսակալը ջորւոյ մը վրայ նստեցուցած Ասորիք տարաւ, Թովմ. Գ. Ի. 222:

